

De geheime oorlog

Max Hastings

De geheime oorlog

Spionnen, codes en verzet 1939-1945

Vertaald uit het Engels door
Annemie de Vries, Annoesjka Oostindiër,
Ineke van den Elskamp, Peter van Nieuwkoop,
Pon Ruiter en Willem van Paassen

HOLLANDS DIEP

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te bereiken. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Oorspronkelijke titel: *The Secret War*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Harper Collins, 2015

© Max Hastings, 2015

© Vertaling uit het Engels (2015): Annemie de Vries, Annoesjka Oostindiër, Ineke van den Elskamp, Peter van Nieuwkoop, Pon Ruiter en Willem van Paassen

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2015

© Omslagfoto: Getty Images shutterstock en Topfoto

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Typografie: Perfect Service, Schoonhoven

Foto auteur: © Press Association

ISBN 978 90 488 27213

ISBN 978 90 488 27220 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hollands Diep is een imprint van Overamstel uitgevers bv

OVERAMSTEL
uitgevers

www.overamstel.com

Voor William en Amelie
de volgende generatie

Inhoud

Inleiding

- 1 Voor de zondvloed
 1. Waarheidszoekers
 2. De Britten: heren en spelers
 3. De Russen: spionagetempels
- 2 De storm barst los
 1. De ‘fictievloed’
 2. De schaduw van Canaris
- 3 Wonderen vergen wat meer tijd: Bletchley
 1. ‘Tips’ en ‘Cillis’
 2. Flirt met Amerika
- 4 Blaffende honden
 1. De mensen van ‘Lucy’
 2. Waarschuwingen van Sorge
 3. Het orkest speelt
 4. De dove in het Kremlin
- 5 Een goddelijke bries
 1. Het theeservies van mevrouw Ferguson
 2. De Japanners
 3. De man die Midway won

- 6 Gerommel en geknoei: de Russen in oorlog
 1. De Centrale mobiliseert
 2. Het einde van Sorge
 3. De tweede bron
 4. Goerevitsj pakt de trein

- 7 De geheime oorlogsmachine van Groot-Brittannië
 1. Op het scherp van de snede
 2. Het brein
 3. Op zee

- 8 'Mars', de bloedigste deceptie
 1. Gehlen
 2. Agent 'Max'

- 9 Het laatste concert van de Rote Kapelle

- 10 Guerrilla
 1. Overvallers en verzetsmensen
 2. De Special Operations Executive

- 11 De G-Men van Hoover, de Wild Men van Donovan
 1. Avonturiers
 2. Ivoren torens
 3. Allen Dulles: praten met Duitsers

- 12 Russische partizanen: beide kampen terroriseren

- 13 Eilanden in de storm
 1. De Ierse horlepijp van de Abwehr
 2. Niemandslaan

- 14 A Little Help from Their Friends
 1. 'Het stinkt, maar iemand moet het doen'
 2. Amerikaanse verraders

- 15 De kennisfabrieken
 1. Agenten
 2. Bruikbare bronnen
 3. Productielijnen
 4. Helse machines

- 16 'Blunderhead': de Engelse kneus

- 17 De machteloze Abwehr
 1. De Bletchleys van Hitler
 2. 'Cicero'
 3. De fantasten
 4. De 'goede' nazi

- 18 Slagvelden
 1. Zwaaien met het toverstokje
 2. Zelfmoordspionnen
 3. Bezoedelde overwinning

- 19 Zwarte weduwen en weinig ridders op witte paarden
 1. De strijd tegen Japan
 2. Elkaar bestrijden
 3. De vijand: in het duister tasten

- 20 'Enormoz'

- 21 De overwinning ontcijferen

Dankwoord

Verantwoording en toelichting bij de bronnen

Bibliografie

Register

Inleiding

Soldaten, zeelieden, vliegeniers, burgers: allen beleefden de Tweede Wereldoorlog totaal verschillend onder invloed van beschietingen, geografie, economie en ideologie. Het opvallendst waren de mensen die elkaar ombrachten, maar die waren in veel opzichten het minst interessant: gebeurtenissen werden ook sterk beïnvloed door een massa mannen en vrouwen die nooit een schot losten. Terwijl zelfs in Rusland maanden konden verstrijken tussen grote veldslagen, voerden alle deelnemers een niet-aflatende geheime oorlog: een strijd om inlichtingen over de vijand teneinde door middel van spionage en het breken van codes de eigen legers, marine en luchtmacht te versterken. Luitenant-generaal Albert Praun, het laatste hoofd van de verbindingstroepen van de Wehrmacht, schreef naderhand over het laatste: ‘Alle aspecten van deze moderne “koude oorlog van de radiogolven” gingen onophoudelijk door, ook als de kanonnen zwegen.’ Bovendien voerden de geallieerden in gebieden die door de asmogendheden waren bezet zo veel mogelijk guerrilla- en terreuracties uit. Aan geheime operaties werd ongekend belang gehecht.

Dit boek streeft er niet naar het volledige verhaal te vertellen, wat talloze delen zou vergen. In plaats daarvan gaat het over de geheime oorlogsmachine van beide kampen en over een aantal personages die deze beïnvloedden. Er zullen waarschijnlijk geen radicale onthullingen meer komen, behalve misschien uit de Sovjetarchieven die momenteel door Vladimir Poetin achter slot en grendel worden gehouden. De Japanners vernietigden in 1945 vrijwel het hele archief van hun inlichtingendienst, en dat wat ervan over is, blijft ontoegankelijk. Na de oorlog hebben echter heel veel veteranen getuigenis afgelegd,

en sommige van hen heb ik tien jaar geleden persoonlijk gesproken.

De meeste boeken over spionage in oorlogstijd concentreren zich op een bepaald land. Ik heb echter geprobeerd om het onderwerp in een mondiale context te bestuderen. Deskundigen op dit gebied zullen ongetwijfeld op de hoogte zijn van sommige zaken die in dit boek worden beschreven, maar een nieuw perspectief lijkt mogelijk door deze zaken in een brede context te bekijken. Hoewel spionnen en codebrekers enorm veel literatuur hebben gegenereerd, zal de lezer bij sommige verhalen die in dit boek zijn opgenomen misschien net zo versteld staan als ik. Ik heb uitvoerig over de Russen geschreven, omdat hun handelingen bij westerse lezers veel minder bekend zijn dan die van het Britse Bletchley Park en het Amerikaanse Arlington Hall en OP-20-G. Ik heb veel legendarische episoden weggelaten en ik heb niet geprobeerd om de bekendste verhalen over het verzet in West-Europa nog eens uit de doeken te doen. Ik schrijf evenmin over de agenten van de Abwehr in Groot-Brittannië en Amerika, die gezwind werden opgesloten of 'omgedraaid', dat wil zeggen gedwongen werden dubbelspion te worden. De feiten over de verrichtingen van Richard Sorge en 'Cicero' zijn daarentegen al tientallen jaren bekend, maar het belang ervan verdient een heroverweging.*

De prestaties van sommige geheime strijders waren even adembenemend als de blunders van andere. Zoals ik in dit boek zal aantonen, lieten de Britten verscheidene keren gevoelig materiaal buitmaken dat fataal had kunnen zijn voor het Ultra-geheim. In de tussentijd blijven spionageschrijvers obsessief stilstaan bij het verraad van de Cambridge Five, terwijl betrekkelijk weinig auteurs oog hebben voor wat we de Vijfhonderd van Washington en Berkeley zouden kunnen noemen: een legertje Amerikaanse socialisten die informant waren van de geheime dienst van de Sovjet-Unie. De verschrikkelijke senator Joseph McCarthy stigmatiseerde veel mensen ten onrechte, maar hij had geen ongelijk toen hij beweerde dat de Amerikaanse overheid en de belangrijkste instellingen en bedrijven van het land van de jaren dertig tot en met de jaren vijftig verbijsterend veel medewerkers telde wier eerste loyaliteit niet uitging naar hun eigen vlag. De Russen

*De codenamen van de agenten in dit boek staan tussen aanhalingstekens.

waren weliswaar formeel bondgenoten van Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, maar Stalin bezag deze relatie met onverminderd cynisme, als niet meer dan een tijdelijke samenwerking met landen die de historische vijanden van zijn land en ideologie bleven, ten behoeve van slechts één doel: de vernietiging van de nazi's.

Veel boeken over de inlichtingendiensten tijdens de oorlog concentreren zich op wat spionnen of codebrekers te weten kwamen. Het enige wat echter telt, is in hoeverre geheime kennis de resultaten veranderde. Vergeleken bij de omvang van de Sovjetspionage zonk die van alle andere oorlogspartijen in het niet. De spionage van de Sovjets leverde een rijke technologische oogst op uit Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, maar Stalins paranoia fnuikte het nut van deze politieke en militaire geheimen. De eminentste Amerikaanse historicus op het gebied van het codebreken tijdens de oorlog vertelde me in 2014 dat hij na zijn halve leven lang het onderwerp te hebben bestudeerd, tot de slotsom was gekomen dat de geallieerde inlichtingendiensten vrijwel niets hadden bijgedragen aan de overwinning.

Dit lijkt een al te extreem oordeel, maar toch laat de opmerking van mijn vriend zien hoe scepsis en zelfs cynisme zich voorplanten en vermeerderen na tientallen jaren te hebben gewaad in het moeras van fantasie, verraad en incompetentie waarin de meeste spionnenbazen en hun medewerkers leven. De geschiedenis laat zien dat officiële geheimhouding meer doet om inlichtingendiensten te beschermen tegen binnenlandse aansprakelijkheid voor hun eigen stomiteiten, dan dat ze hen behoedt voor vijandelijke penetratie. Wat had het bijvoorbeeld voor zin om zelfs de identiteit van hun eigen spionnenbazen verborgen te houden voor het Britse publiek, terwijl de geheimste operaties van MI6 aan de Russen werden verraden door Kim Philby, een van zijn belangrijkste medewerkers? De Amerikaanse regering was zo verstandig te ontkennen dat er door generaal-majoor William Donovan van de OSS een inlichtingenuitwisseling was overeengekomen met de NKVD, maar de nationale

*De Britse MI6 wordt ook vaak SIS genoemd – de Secret Intelligence Service – maar in dit boek wordt het voor de duidelijkheid bij de eerste naam genoemd, ook in de aangehaalde documenten, en deels om verwarring met het Amerikaanse Signals Intelligence Service te vermijden.

veiligheid werd bepaald niet vergroot toen sommige van de hoogste ondergeschikten van Donovan geheime doorspeelden aan de Sovjetagenten.*

Het inwinnen van inlichtingen is geen wetenschap. Er bestaan geen zekerheden, zelfs niet als een deel van de correspondentie van de vijand wordt gelezen. Er is een kakofonie van 'ruis', waaruit berichten – grote en kleine waarheden – moeten worden geschift. In augustus 1939, vlak voor de nazi's en de Sovjets een pact sloten, zat een Britse functionaris handenwringend bij de verwarrende berichten die het ministerie van Buitenlandse Zaken bereikten over de relaties tussen Berlijn en Moskou: 'Wij zitten,' schreef hij – woorden bezigend die op de meeste inlichtingen van toepassing zijn – 'bij onze poging om deze geheime rapporten te duiden ongeveer in dezelfde positie als de hoofdman van de veertig rovers die een krijtteken op Ali Baba's deur had gezet en vervolgens ontdekte dat Morgana alle deuren in de straat van zo'n teken had voorzien, waardoor hij geen idee had welke de goede was.'

Het is zinloos om de successen van een land, de pareltjes op het gebied van onthullingen, te bestuderen zonder context. Die moeten worden bekeken in samenhang met honderdduizenden pagina's vol trivia of regelrechte nonsens die op het bureau van analisten, staatslieden en bevelhebbers belandden. 'Diplomaten en inlichtingenagenten zijn in mijn ervaring zelfs nog grotere leugenaars dan journalisten,' schreef Malcolm Muggeridge, een spion tijdens de oorlog en goed op de hoogte van de drie beroepen, en zelf ook een beetje een charlatan. De zinloosheid van veel werk van inlichtingendiensten werd fraai geïllustreerd door František Moravec van de Tsjechische geheime dienst. In 1936 legde hij op een dag zijn bevelvoerend officier trots een rapport voor over een nieuwe Duitse militaire uitrus-

*De veiligheidsdienst van de Sovjet-Unie en zijn ondergeschikte binnenlandse en buitenlandse afdelingen werden herhaaldelijk gereorganiseerd en herdoopt tussen 1934 en 1954, toen deze dienst de naam KGB kreeg. Ik houd in dit boek NKVD aan, al noem ik vanaf 1943 ook de contraspionageorganisatie SMERSH – Smert Sjpionam – en de vanaf 1926 ernaast bestaande militaire inlichtingendienst van het Rode Leger, de Vierde Afdeling of de GRU, een grote rivaal van de NKVD in binnen- en buitenland.

ting, waarvoor hij een informant flink had betaald. De generaal bekeek het vluchtig en zei: 'Ik zal je iets beters laten zien.' Hij wierp een exemplaar van het tijdschrift *Die Wehrmacht* op zijn bureau, wees op een artikel over hetzelfde wapen en zei droogjes: 'Het abonnement kost maar 20 kroon.'

Tot dezelfde categorie behoorde het transcript van de Abwehr van een bericht uit december 1944 van het Amerikaanse ministerie van Buitenlandse Zaken waarin een nieuwe economisch adviseur werd benoemd voor de Poolse regering in ballingschap in Londen. Hierin stond onder andere: 'Zijn verhuiskosten en dagvergoeding, Tunis naar Londen, via Washington, verhuiskosten en dagvergoeding voor zijn gezin en vervoer van eigendommen zonder omwegen geautoriseerd, behoudens Vervoersreglement.'² Een paginalange vertaling van de gedecodeerde tekst kreeg van de Duitse lezers het stempel 'topgeheim'. Het aantal manuren dat door de nazi-oorlogsmachine was besteed om dit juweeltje veilig te stellen, bewijst dat inlichtingendiensten vaak bergen verzetten om een muis te baren.

Vertrouwen is een verplichting en voorrecht van een vrije samenleving. Maar lichtgelovigheid en het respecteren van privacy zijn fatale gebreken voor analisten en contactpersonen. Zij moeten burgers van andere landen overreden het traditionele patriottische ideaal los te laten, of het nu uit winstbejag is, uit overtuiging of vanwege een persoonlijke verplichting tussen contactpersoon en informant. Er zal altijd over getwist worden of degenen die de geheimen van hun samenleving verraden moedige en principiële helden zijn, voor wie er een hogere loyaliteit is, zoals Duitsers tegenwoordig aankijken tegen het verzet tegen Hitler, of juist verraders, zoals de meesten van ons Kim Philby, Alger Hiss – en in het heden Edward Snowden – noemen. Het dagelijks werk van veel inlichtingenofficieren is het aanzetten tot verraad, wat mede verklaart waarom het werk zoveel eigenaardige types aantrekt. Malcolm Muggeridge beweerde smalend dat het 'noodzakelijkerwijs zoveel bedrog, leugens en verraad met zich meebrengt dat het een verderfelijk effect heeft op de persoonlijkheid. Ik ken niemand die er beroepsmatig bij betrokken was die ik in welke hoedanigheid dan ook zou vertrouwen.'

Stalin zei: 'Een spion moet op de duivel lijken; niemand kan hem vertrouwen, zelfs hijzelf niet.' Door de opkomst van nieuwe ideolo-

gieën, vooral het communisme, omarmden sommigen een loyaliteit die grenzen overschreed en in de ogen van zeloten eenvoudig patriotisme oversteeg. Velen ontdekten een schone deugd in verraad, maar anderen pleegden liever verraad in ruil voor geld. Tijdens de oorlog wisten veel spionnenmeesters niet zeker voor welke partij hun agenten werkelijk werkten, en in enkele gevallen bestaat die onzekerheid nog steeds. De Britse kruimeldief Eddie Chapman, 'agent Zigzag', beleefde tijdens de oorlog als de speelbal van de Britse en de Duitse inlichtingendienst bijzondere dingen. Op verschillende momenten leverde hij zich over aan beide, maar het is onwaarschijnlijk dat zijn activiteiten een van de twee iets opleverden, want ze verzekeerden alleen Chapman zelf van meisjes en levensonderhoud. Hij was een intrigerende maar onbelangrijke figuur, een van de talloze non-conformisten op het geheime slagveld. Het geval Ronald Seth is interessanter, en nauwelijks bekend bij het grote publiek: een SOE-agent die door de Duitsers gevangen werd genomen en door hen werd opgeleid om in Groot-Brittannië te dienen als 'dubbelagent'. Ik zal verderop de verbijstering beschrijven van de SOE, MI5, MI6, MI9 en de Abwehr, wiens kant Seth uiteindelijk koos.

Inlichtingen verzamelen gaat onvermijdelijk gepaard met verkwisting. Ik sta versteld over het aantal geheim agenten, van welke nationaliteit ook, wier enige prestatie het was in leven te blijven op hun buitenlandse missie, tegen een hoge prijs voor hun opdrachtgevers, terwijl zij inlichtingen verzamelden die vrijwel niets bijdroegen aan de oorlogsinspanningen. Misschien een duizendste van een procent van het materiaal dat door alle oorlogspartijen tijdens de Tweede Wereldoorlog werd vergaard uit geheime bronnen beïnvloedde de resultaten op het slagveld. Die fractie was echter zo waardevol dat de krijgsheren graag levens of geld overhadden voor het veiligstellen ervan. Inlichtingen hebben oorlogen altijd beïnvloed, maar vóór de twintigste eeuw konden bevelhebbers de verrichtingen van hun vijanden alleen achterhalen door middel van spionnen en directe observatie: het tellen van manschappen, schepen, kanonnen. Toen kwam de draadloze communicatie, die golvende maisprairies vol inlichtingen creëerde, prairies die met de vooruitgang van de techniek na 1930 exponentieel groeiden. 'In geen enkele periode uit de geschiedenis heeft zich iets voorgedaan wat vergelijkbaar was met het effect van

radio op het gewone individu,'³ schreef de eminente Britse wetenschappelijke inlichtingenofficier dr. R.V. Jones. 'Dat was het product van enkele van de meest fantastische ontwikkelingen die ooit hebben plaatsgevonden in de fysica, en iets magischer dan dit was niet denkbaar.' Miljoenen burgers konden thuis hun eigen radio bouwen, zoals ook veel spionnen in het buitenland deden, maar bovendien konden elektronische luistervinken in Berlijn, Londen, Washington, Moskou en Tokio zonder telescoop, fregat of agent doordringen in de opstelling en soms ook plannen van een vijand.

Een van de thema's van dit boek is dat de sigint-oorlog, voorname-lijk in de eerste fase, minder eenzijdig voordelen bood aan de geallieerden dat de populaire mythologie ons wil doen geloven.* De Duitsers maakten gebruik van geheime kennis om de invasie in Frankrijk, Nederland en België in 1940 te plannen. Ze lazen ten minste tot halverwege 1942, en zelfs daarna nog, belangrijke gedecodeerde berichten van de geallieerden, te land én ter zee, met grote gevolgen voor zowel de Slag om de Atlantische Oceaan als de strijd in Noord-Afrika. Tijdens het eerste jaar van Operatie Barbarossa wisten ze de gebrekkige beveiliging van het radioverkeer van het Rode Leger uit te buiten. Vanaf eind 1942 kwamen Hitlers codebrekers echter steeds verder achter te liggen op hun geallieerde tegenhangers. De pogingen tot buitenlandse spionage door de Abwehr waren meelijwekkend.

De Japanse regering en het opperbevel van het Japanse leger planden hun eerste aanvallen in 1941-1942 op Pearl Harbor en de Europese koloniën in Zuidoost-Azië uiterst efficiënt, maar daarna legden ze een verrassende minachting voor inlichtingen aan de dag en voerden ze oorlog in een mist van onwetendheid omtrent de verrichtingen van hun vijanden. De Italiaanse inlichtingendienst en diens codekrakers boekten in de eerste oorlogsjaren enkele opmerkelijke successen, maar in 1942 gebruikten Mussolini's bevelhebbers alleen nog maar Russische krijgsgevangenen om het Sovjetradioverkeer af te luisteren. Anderen deden betrekkelijk weinig moeite om de geheimen van Italië te achterhalen, omdat de Italiaanse militaire mogelijkheden zo

* Sigint: *signals intelligence*, informatie vergaard door onderschept berichtenverkeer. (Noot van de vert.)

snel afnamen. ‘Ons beeld van de Italiaanse luchtmacht was onvolledig en onze kennis allesbehalve betrouwbaar,’ erkende inlichtingenofficier van de RAF kolonel Harry Humphreys over het oorlogstoneel in het Middellandse Zeegebied, om er vervolgens zelfvoldaan aan toe te voegen: ‘De Italiaanse luchtmacht was dat gelukkig ook.’

De eerste vereiste voor succesvol gebruik van geheime inlichtingen is een oprechte bereidheid van de bevelhebbers om die inlichtingen te analyseren. Herbert Meyer, een veteraan van Washingtons National Intelligence Council, omschreef zijn werk als de presentatie van ‘geordende informatie’. Volgens hem deden inlichtingenafdelingen idealiter iets voor bevelhebbers wat vergelijkbaar was met wat navigatiesystemen op een schip of in een vliegtuig deden. Donald McLachlan, een Britse marinedeskundige, stelde vast: ‘Inlichtingen vertonen veel overeenkomsten met wetenschap, en de maatstaven die in de wetenschap worden gehanteerd, moeten ook gelden voor inlichtingen.’ De fouten van de Duitsers met betrekking tot inlichtingen waren, volgens de bevelhebbers die de oorlog overleefden, het gevolg van Hitlers weigering om een objectieve beoordeling van bewijsmateriaal aan te moedigen. Sigint-chef Albert Praun zei: ‘Hitler gaf gedurende de hele oorlog helaas blijk van een gebrek aan vertrouwen in inlichtingen uit onderschepte communicatie, vooral als de rapporten ongunstig waren [voor zijn eigen visie].’

Positieve berichten voor de zaak van de asmogendheden – onderschepte berichten die zware verliezen aan geallieerde kant onthulden bijvoorbeeld – werden als eerste doorgegeven aan Berlijn, omdat de Führer die graag wilde horen. Tegelijkertijd werd met negatieve berichten korte metten gemaakt. Voor de invasie in Rusland in juni 1941 kwam generaal Georg Thomas van het Wirtschafts- und Rüstungsamt (WiRüAmt) – de economische afdeling van de Wehrmacht – met redelijk adequate schattingen van de Sovjetwapenproductie, al waren ze nog te laag, en hij beweerde dat het verlies van Europees Rusland niet per se hoefde te leiden tot de versnelde ineenstorting van Stalins industriële basis. Hitler wees Thomas’ getallen zonder meer van de hand omdat hij het gewicht ervan niet kon verenigen met zijn minachting voor alles wat Slavisch was. Veldmaarschalk Wilhelm Keitel gaf het WiRüAmt uiteindelijk opdracht geen inlichtingen meer voor te leggen die de Führer onwelgevallig zouden kunnen zijn.

De betrekkelijke openheid van de westerse samenlevingen en overheden was zeer gunstig voor de oorlogsinspanningen van de westerse democratieën. Churchill gaf zich af en toe over aan woede-uitbarstingen tegen mensen in zijn omgeving die met onaangename ideeën kwamen, maar in de geallieerde wandelgangen van de macht werd over het algemeen een opmerkelijk open debat gevoerd, ook op de meeste militaire hoofdkwartieren. Generaal Sir Bernard Montgomery was bijvoorbeeld een enorme tiran, maar mensen die hij vertrouwde – zoals zijn inlichtingenchef brigadegeneraal Bill Williams, in vredetijd een Oxford-don – mochten hun mening geven. Alle schitterende Amerikaanse successen op inlichtingengebied werden behaald dankzij codebrekers. Ze werden in de oorlog in de Stille Oceaan op uiterst spectaculaire wijze uitgebuit. Amerikaanse commandanten van grondtroepen hadden er zelden behoefte aan om hun kennis te gebruiken voor misleiding, zoals de Britten deden. D-day was de enige operatie waarbij de Amerikanen oprecht meewerkten aan een misleidingsplan. En zelfs daarbij waren de Britten de initiatiefnemers, terwijl de Amerikanen slechts instemden – bijvoorbeeld door generaal George Patton op te laten treden als commandant van de fictieve First US Army Group, die zogenaamd zou landen in het Pas de Calais. Enkele Amerikaanse hoge officieren bekeken het Britse enthousiasme om de vijand te misleiden met achterdocht, omdat het volgens hen liet zien dat ze de zware strijd, het echte oorlogswerk, uit de weg wilden gaan.

De GC&CS, de Government Code and Cipher School in Bletchley Park, was natuurlijk niet alleen het belangrijkste knooppunt van de oorlog op inlichtingengebied, maar dé Britse bijdrage aan de overwinning vanaf 1942. De populaire legende wil dat Alan Turings schepping van de elektromechanische *bombe* (een primitief maar revolutionair elektromechanisch apparaat om veelvoudige mathematische combinaties te onderzoeken) het complete Duitse communicatiesysteem onthulde voor de geallieerden door het Enigma-verkeer te kraken. De waarheid is veel complexer. De Duitsers gebruikten tientallen verschillende sleutels, waarvan er heel veel slechts met tussenpozen werden gelezen, vaak niet in ‘realtime’ – dat wil zeggen niet vlug genoeg om een operationele reactie mogelijk te maken – en enkele helemaal niet. De Britten kregen toegang tot sommige zeer

belangrijke Enigma-berichten, maar ze zijn er nooit in geslaagd alles te ontcijferen, bij lange na niet. Bovendien werd een steeds grotere hoeveelheid van de geheimste informatie van de Duitsers doorgeleid via een telexnetwerk dat een volkomen ander codesysteem gebruikte dan Enigma. Het succes van de wiskundigen en linguïsten op Bletchley bij het kraken van de Lorenz Schlüsselzusatz-telex was iets volkomen anders en veel moeilijker dan het kraken van de Enigma, al noemden ontvangers in het veld de voortbrengselen van al dit soort activiteiten gewoon 'Ultra'.* Bill Tutte, de jonge wiskundige van Cambridge die de essentiële eerste ontdekkingen deed, geniet nauwelijks bekendheid, al zou hij haast net zo gevierd moeten zijn als Alan Turing.

De leiding van de geallieerden kon dankzij Ultra haar campagnes en operaties in de tweede helft van de oorlog plannen met een zelfvertrouwen dat geen enkele militaire leider uit de geschiedenis ooit was vergund. De kracht van de vijand werd echter niet minder doordat ze hem in de kaart konden kijken. Van 1940 tot aan 1942 ontdekten de Britten keer op keer waar de asmogendheden wilden toeslaan – zoals op Kreta, in Noord-Afrika en in Maleisië – maar dat voorkwam niet dat ze in de veldslagen die erop volgden het onderspit dolven. Militaire kracht, op de grond, op zee of in de lucht, was onontbeerlijk om de geheime informatie te benutten. Dat gold net zo goed voor wijsheid van de kant van Britse en Amerikaanse bevelhebbers en hun staven – waaraan het op beslissende momenten tijdens de strijd in 1944-1945 in Noordwest-Europa opvallend ontbrak. Het inlichtingenwerk zorgde er echter wel degelijk voor dat enkele rampen in het begin werden verzacht: de pijn die de bombardementen Engeland aandeed, werd aanzienlijk verzacht door het succes van de jonge R.V. Jones, die de eerste stappen zette op weg naar het blokkeren van de navigatiestralen van de Luftwaffe. Op zee kon dankzij de nauwkeu-

*De Amerikanen noemden hun ontcijferde materiaal van Japanse diplomaten 'Magic', maar ik gebruik omwille van de eenvoud in dit boek het begrip 'Ultra', dat aan weerszijden van de Atlantische Oceaan algemeen geaccepteerd werd als de generieke term voor alle informatie uit ontcijferde vijandelijke berichten, al werd de term op Bletchley Park zelf vreemd genoeg hoogstzelden gebezigd.

rige lokalisering van Duitse U-boten door Ultra – met een alarmerende onderbreking van negen maanden in 1942 – de route van konvoien worden verlegd, wat belangrijker was voor het openhouden van de toevoerlijn over de Atlantische Oceaan dan het vernietigen van vijandelijke onderzeeboten.

De Amerikanen verdachten hun bondgenoten met recht van romantische opvattingen over bedrog. Luitenant-kolonel Dudley Clarke – niet in de laatste plaats vermaard bij de Spaanse politie, die hem ooit in Madrid op straat arresteerde terwijl hij in vrouwenkleren rondliep – voerde voor de slag bij El Alamein in november 1942 een grootschalige operatie uit in de Noord-Afrikaanse woestijn. Historici prezen Clarkes vindingrijkheid en lef bij het scheppen van een fictieve strijdmacht die Rommel ertoe aanzette een aanzienlijk deel van zijn strijdkrachten een flink stuk ten zuiden van het concentratiepunt van Montgomery's aanval op te stellen. Maar dit deed niets af aan het feit dat het Achtste Leger gedurende twee weken zware gevechten moest voeren om door het Afrikakorps te breken. De Duitsers beweerden later dat Clarkes activiteiten weinig verschil hadden gemaakt, omdat ze tijd hadden zich noordwaarts te hergroeperen voor de beslissende Britse aanval. Kolonel Peter Fleming, broer van de geestelijk vader van James Bond, nam in Birma grote risico's door een proviandtas vol met misleidende 'geheime documenten' achter te laten in een kapotte jeep waar de vijand deze wel moest vinden, maar de Japanners hadden geen oog voor deze vangst toen ze hem in handen kregen. De Britse inlichtingendienst was vanaf 1942 bijna volledig op de hoogte van de Duitse luchtverdediging en de Duitse elektronische technologie, maar toch bleven de geallieerde bommenwerpers zware verliezen lijden, tot de Amerikaanse langeafstandsjachtvliegtuigen de Luftwaffe in het voorjaar van 1944 elimineerden.

Ongeacht de bijdrage van de Britse tactische listen in Noord-Afrika boekten de geallieerde bedriegers twee belangrijke en bijna onvermijdbare strategische successen. In 1943-1944 zorgde 'Operatie Zeppelin' voor een fictief Brits leger in Egypte, dat ervoor zorgde dat Hitler een grote strijdmacht in Joegoslavië en Griekenland hield om een geallieerde landing op de Balkan terug te slaan. Het was aan deze fictieve dreiging, en niet aan Tito's strijders, te danken dat tweeën-

twintig as-divisies in het zuidoosten bleven hangen tot na D-day. Het tweede succes was natuurlijk dat van 'Operatie Fortitude' voor en na de landing in Normandië. Het moet worden benadrukt dat geen van beide zoveel invloed had gehad als de geallieerden niet voldoende gevechtskracht en de alleenheerschappij op zee hadden gehad, waardoor het geloofwaardig was dat ze bijna overal legereenheden konden droppen.

Vergeleken bij enkele van de Russische ondernemingen op het gebied van misleiding vallen die van de Britten en Amerikanen in het niet. Het verhaal van agent 'Max', en de massale operatie die werd uitgevoerd als afleidingsmanoeuvre voor het offensief bij Stalingrad, en die zeventigduizend Russen het leven kostte, is een van de verbijsterendste van de oorlog, en deze is bij westerse lezers vrijwel onbekend. In 1943-1944 concentreerden de Duitsers hun strijdmacht voorafgaand aan aanvallen van het Rode Leger herhaaldelijk op de verkeerde plaats, vanwege grootschalige Sovjetkrijgslisten. Zowel in het oosten als in het westen was heerschappij in de lucht een essentiële voorwaarde: het grootscheepse bedrog van de latere oorlogsjaren was slechts mogelijk omdat de Duitsers geen fotoverkenning konden uitvoeren om de verhalen die hun via de radio en door middel van valse documenten op de mouw werden gespeld, te ontkrachten.

De westerse geallieerden waren veel minder succesvol met het verzamelen van humint (human intelligence)* dan van sigint. De Britten en de Amerikanen wisten niet één hooggeplaatste bron in de omgeving van de Duitse, Japanse of Italiaanse regering of militaire top te werven, tot Allen Dulles van de OSS in 1943 in Berlijn een paar goede roddels opving. De westerse geallieerden kwamen niet in de buurt van de Russische penetratie in Londen, Washington, Berlijn en Tokio, die laatste via hun agent Richard Sorge, die op de Duitse ambassade werkte. De Verenigde Staten raakten pas na Pearl Harbor verzeild in buitenlandse spionage en richtten zich meer op sabotage en code breken dan op de inzet van spionnen, die moeten wor-

*Human intelligence is het verzamelen van inlichtingen door middel van persoonlijke contacten, in tegenstelling tot de technische manier van inlichtingen verzamelen van signals intelligence en communications intelligence. (Noot van de vert.)

den onderscheiden van paramilitaire groeperingen, op vijandelijk territorium. Het Research and Analysis Department van de OSS in Washington maakte meer indruk dan de flamboyante maar ongerichte operaties van de dienst in het veld. Bovendien zorgde de steun van de westerse geallieerden aan guerrillaoorlogen naar mijn mening meer voor de bevordering van het naoorlogse zelfrespect van bezette landen dan dat het de vernietiging van het nazisme bespoedigde. Russische partizanenoperaties waren veel grootschaliger dan de SOE/OSS-campagnes en de propaganda hemelde hun successen op, zowel op het moment zelf als achteraf. Inmiddels beschikbare documenten uit de Sovjettijd, waar mijn Russische onderzoekster dr. Ljoeba Vinogradova op grote schaal gebruik van heeft gemaakt, wijzen er echter op dat we de prestaties van de guerrillacampagne in het oosten, ten minste tot 1943, met enige scepsis moeten bezien.

Net als in mijn andere boeken streef ik er in dit boek naar de structuur van het 'grote plaatje' neer te zetten en hierin de menselijke verhalen te verweven van de spionnen, codebrekers en inlichtingenchefs die hun respectieve meesters dienden: Turing op Bletchley en Nimitz' codebrekers in de Stille Oceaan, de 'Rote Kapelle'-agenten van de Sovjet-Unie in Duitsland, Reinhard Gehlen van het Oberkommando des Heeres (OKH), William Donovan van de OSS en nog veel meer wonderlijke types. De allerbelangrijkste reden waarom de westerse geallieerden het beste waren in inlichtingenwerk was dat zij op een briljante manier gebruikmaakten van burgers, aan wie zowel de Amerikaanse als de Britse regering handelingsvrijheid, invloed en indien nodig een militaire rang verleende, waar hun tegenstanders dat niet deden. Toen dertig jaar geleden het eerste deel van de Britse officiële geschiedschrijving van de inlichtingendienst in oorlogstijd verscheen, legde ik de voornaamste auteur ervan, professor Harry Hinsley, een veteraan van Bletchley, voor dat het leek te bewijzen dat de amateurs een veel grotere bijdrage leverden dan de beroeps van de Secret Service. Een tikje geërgerd antwoordde Hinsley: 'Natuurlijk. U denkt toch zeker niet dat de slimste koppen van onze samenleving in vreedstijd zin hebben om hun leven te verspillen aan inlichtingenwerk?'

Dit heb ik altijd een belangrijke kwestie gevonden, die terugkomt in het werk van een andere academicus, Hugh Trevor-Roper, die

werkte bij MI5 en bij MI6 en die op grond van zijn persoonlijke successen een van de meer opmerkelijke Britse inlichtingenofficieren van de oorlog lijkt te zijn geweest. In vreedstijd oefenden de meeste geheime diensten hun taak naar behoren uit, of deden tenminste weinig kwaad, met personeel dat matig getalenteerd was. Maar toen een strijd om het voortbestaan van het land losbarstte, moesten inlichtingen een onderdeel worden van het leidende brein van de oorlogsinspanningen. Op het slagveld kon worden gevochten door mannen met betrekkelijk beperkte talenten, mannen met de deugden van het sportveld: een goede lichamelijke conditie, moed, lef, een beetje initiatief en gezond verstand. Maar de inlichtingendiensten hadden ineens behoefte aan genialiteit. Het klinkt banaal om te zeggen dat zij intelligente mensen moesten rekruteren, maar in veel landen werd dit beginsel vaker geschonden dan gerespecteerd, zoals vrij veel wijze mannen in de twintigste eeuw hebben opgemerkt.

Enkele woorden over de opzet van dit boek: mijn aanpak van het onderwerp is over het algemeen chronologisch, maar om te vermijden dat ik ogenschijnlijk chaotisch heen en weer spring tussen verraders in Washington, Sovjetspionnen in Zwitserland en de wiskundigen op Bletchley Park, gaat het verhaal over sommige onderwerpen wat verder door in de tijd. Ik maak uitvoerig gebruik van de meest gezaghebbende publicaties op dit terrein, met name die van Stephen Budiansky, David Kahn en Christopher Andrew, maar ik heb ook gebruikgemaakt van Britse, Duitse en Amerikaanse archieven, én van veel tot nu toe onvertaald Russisch materiaal. Ik heb niet geprobeerd om de mathematica van het ontcijferen van codes te beschrijven; dat is al gedaan door schrijvers met een wiskundiger achtergrond dan ik heb.

Vaak wordt beweerd dat de thrillers van Ian Fleming niets te maken hebben met de wereld van de echte spionage. Als ik echter de contemporaine Sovjetrapporten en opgenomen gesprekken lees, en de memoires van de mensen van de inlichtingendienst in Moskou, valt me op hoe griezelig goed deze de maffe, monsterlijke, fictieve dialogen van zulke mensen uit Flemings *From Russia With Love* weerspiegelen. En sommige intriges die de NKVD en de GRU bedachten en uitvoerden, waren minstens zo fantastisch als de zijne.

Elk historisch verhaal is noodzakelijkerwijs hypothetisch en spe-

culatief, maar dat geldt des te meer als het over spionnen gaat. Bij de weergave van een slag kun je op een betrouwbare manier beschrijven hoeveel schepen tot zinken werden gebracht, hoeveel vliegtuigen werden neergehaald, hoeveel manschappen sneuvelden, hoeveel terrein werd veroverd of verloren. Maar inlichtingen brengen heel veel onbetrouwbare literatuur voort, deels geschreven door de hoofdrolspelers ter meerdere glorie of rechtvaardiging van zichzelf. Een immens populair verhaal over inlichtingendiensten van de geallieerden, *Bodyguard of Lies*, dat in 1975 uitkwam, bestaat grotendeels uit fictie. Sir William Stephenson, de Canadees die leiding gaf aan de organisatie in New York die de Britse inlichtingen in de oorlog moest coördineren, vervulde een waardevolle verbindingfunctie maar was geen groot spionnenbaas. Dat weerhield hem er niet van om te helpen bij de totstandkoming van een fantasievolle biografie over hemzelf uit 1976, *A Man Called Intrepid* ('Een onversaagd man'), al zijn er geen aanwijzingen dat hij ooit door iemand zo werd genoemd. De meeste verhalen over SOE-agenten in oorlogstijd, in het bijzonder vrouwen en met name in Frankrijk, bevatten grote hoeveelheden romantisch gewauwel. De leugenachtigheid van Moskou is in de loop der jaren onverminderd gebleven: volgens de officiële geschiedenis van de inlichtingendienst van de KGB, die pas in 1997 werd gepubliceerd, houdt het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken nog altijd documentatie achter over zijn geheime onderhandelingen met 'fascistisch' Duitsland en zelfs over een samenzwering met Hitler.

De geallieerde operatie om de codes te kraken van Duitsland, Italië en Japan oefende veel meer invloed uit dan welke spion ook. Het effect ervan valt echter niet te kwantificeren en het is dan ook heel verbluffend dat de officiële historicus ervan, Harry Hinsley, beweert dat Ultra de oorlog waarschijnlijk met drie jaar heeft bekort. Dat is net zo vooringenomen als de bewering van professor M.R.D. Foot in zijn officiële geschiedenis van de SOE in Frankrijk dat het verzet volgens de geallieerde bevelhebbers de wereldwijde strijd met zes maanden heeft verkort. Ultra was een wapen van de Britten en de Amerikanen, die slechts een ondergeschikte rol speelden bij de vernietiging van het nazisme, wat vooral een Russische militaire onderneming was. De bijdrage van Bletchley Park aan de overwinning is net zo min te bepalen als die van Winston Churchill, Liberty ships of radar.

Publiciteitsagenten van sommige moderne boeken ronken wel eens dat die gaan over ‘het spionageverhaal dat de Tweede Wereldoorlog veranderde’, maar ze zouden net zo goed kunnen citeren uit *Mary Poppins*. In oktober 1941 maakte Churchill een van zijn diepzinnigste opmerkingen, als reactie op een verzoek van Sir Charles Portal, chef van de luchtmachtstaf, om vierduizend zware bommenwerpers te mogen bouwen, die volgens de luchtmachtman Duitsland binnen een half jaar op de knieën zouden dwingen. De premier schreef terug dat al het mogelijke werd gedaan om een grote vloot bommenwerpers te bouwen, maar dat hij een broertje dood had aan elk ongebreideld vertrouwen in één bepaald middel om de zege veilig te stellen. ‘Altijd is alles gelijktijdig in beweging,’ stelde hij. Dit is een uiterst belangrijke opmerking over menselijke aangelegenheden, vooral in oorlogstijd en zeker met betrekking tot inlichtingenwerk. Het is onmogelijk om alle verantwoordelijkheid voor het succes of de mislukking van een operatie aan één factor toe te schrijven.

Scepsis over de geheime wereld is dus vereist, maar dat laatste geldt ook voor het vermogen om verstoeld te staan: sommige ongehooflijke verhalen blijken waar te zijn. Ik bloos bij de gedachte aan de dag in 1974 toen een krant mij verzocht om *The Ultra Secret* van F.W. Winterbotham te recenseren. In die tijd, toen ik nog een groentje was en nog geen systematisch onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog deed, had ik net als de rest van de wereld nog nooit van Bletchley Park gehoord. Ik nam het boek vluchtig door en weigerde erover te schrijven: Winterbotham deed zulke vreemde beweringen dat ik hem domweg niet geloofde. Maar in werkelijkheid had de auteur, in de oorlog een agent van MI6, toestemming gekregen om een inkijkje te geven in een van de grootste en fascinerendste geheimen van de Tweede Wereldoorlog.

In geen enkel ander land dan Groot-Brittannië is ooit een officiële geschiedenis gepubliceerd over het inlichtingenwerk in de oorlog die de vijf delen en ruim drieduizend pagina's van de Britse uitgave in omvang benadert. Deze omvangrijke historiografie van deze periode, gefinancierd door de belastingbetaler, laat zien hoe trots de Britten zijn op hun prestatie. Dit wordt tot in de eenentwintigste eeuw hooggehouden door absurde – want van de historische werkelijkheid losgezongen – maar ook gigantisch succesvolle speelfilms zoals *The*

Imitation Game uit 2014. Terwijl de meeste onderlegde mensen tegenwoordig inzien dat de bijdrage van Groot-Brittannië aan de geallieerde overwinning van ondergeschikt belang was vergeleken bij die van de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten, realiseren ze zich ook dat Churchills mensen de beste waren op het gebied van de inlichtingen. Hoewel in dit boek veel verhalen staan over broddelwerk en mislukkingen, wordt de overwinning bij inlichtingenwerk net als bij alle andere dingen die met oorlog te maken hebben niet behaald door de partij die geen fouten maakt, maar door de partij die er minder maakt dan de andere. Zo gezien was de uiteindelijke overwinning van de Britten en de Amerikanen net zo groot in de geheime oorlog als deze werd in het conflict tussen legers, marines en luchtmachten. De bepalende realiteit is dat de geallieerden wonnen.

Tot slot mogen we nooit vergeten dat het in elk aspect van de mondiale oorlog om leven en dood ging, al lijken sommige in dit boek beschreven episoden komisch of bespottelijk en weerspiegelen ze menselijke zwakheden en stomiteiten. Honderdduizenden mensen van diverse nationaliteiten zetten hun leven op het spel, en velen offerden het op, vaak in de eenzaamheid van de dageraad voor een vuurpeloton, bij het inwinnen van inlichtingen of de uitvoering van guerrilla-operaties. Geen enkel eenentwintigste-eeuws perspectief op de persoonlijkheden of gebeurtenissen, successen of mislukkingen uit die tijd mag afbreuk doen aan ons respect, onze verering zelfs, voor de nagedachtenis van hen die de prijs hebben betaald voor de geheime oorlog.

Max Hastings
West Berkshire & Datai, Langkawi
Juni 2015

I

Voor de zondvloed

I. WAARHEIDSZOEKERS

Ruim voor de gewapende oorlog begon de geheime. In maart 1937 belandde op een dag een brief op het bureau van kolonel František Moravec, gericht aan 'de baas van de Tsjecho-Slowaakse Inlichtingendienst'. Die baas was hijzelf. De brief begon als volgt: 'Ik bied u mijn diensten aan. Ten eerste zal ik uiteenzetten wat mijn mogelijkheden zijn: 1. De troepenconcentratie van het Duitse leger. (a) de infanterie...' – en dat drie dicht getypte pagina's lang. De Tsjechen, die wisten dat zij een prooi voor Hitler zouden zijn, ontplooiden spionageactiviteiten met een intensiteit die de andere Europese democratieën nog niet aan de dag legden. Aanvankelijk reageerden zij sceptisch op deze toenadering omdat ze dachten dat het weer een list was van de nazi's, waarvan er al vele aan het licht waren gekomen. Uiteindelijk besloot Moravec echter om het erop te wagen: hij reageerde. Na een langdurige correspondentie stemde de brieveschrijver, die door Praag 'agent A-54' werd genoemd, in met een ontmoeting in Kraslice in Sudetenland. Bijna mislukte deze ontmoeting door een schot: een van de hulpjes van Moravec was zo zenuwachtig dat hij de trekker van de revolver in zijn zak overhaalde en een kogel door de broekspijp van de kolonel schoot. Gelukkig was de rust weergekeerd voor de Duitse bezoeker arriveerde, die vervolgens haastig naar een veilig adres werd overgebracht. Hij had bundels geheime documenten bij zich, die hij onbekommerd in een koffer langs de douane had gedragen. Er zat onder andere een kopie tussen van het Tsjecho-Slowaakse verdedigingsplan, waardoor Moravec een verrader in eigen

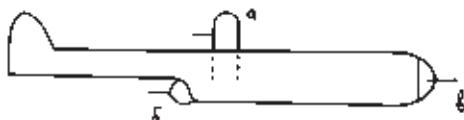
gelederen ontdekte, die vervolgens werd opgehangen. A-54 vertrok nog steeds naamloos uit Kraslice, maar wel 100 000 Reichsmark rijker. Hij beloofde opnieuw contact op te nemen en verstrekte de drie jaar erna inderdaad zeer waardevolle informatie. Pas veel later werd vastgesteld dat hij Paul Thummel heette en een vierendertigjarige officier van de Abwehr-inlichtingendienst was.

Dit soort voorvallen was haast dagelijkse kost voor Moravec. Hij was een hartstochtelijke, enorm energieke man van gemiddelde lengte. Hij deed graag spelletjes, vooral schaken, en sprak zes talen vloeiend; daarnaast had hij ook nog enige passieve kennis van het Latijn en Grieks. In 1914 studeerde hij als achttienjarige aan de universiteit van Praag en wilde hij filosoof worden. Hij werd ingelijfd bij het Oostenrijks-Hongaarse leger, maar net zoals de meeste Tsjechen was hij niet bereid om te sneuvelen voor de Habsburgers. Toen hij eenmaal aan het front zat, greep hij de eerste de beste kans om over te lopen naar de Russen. Onder hun vlag raakte hij gewond in Bulgarije en hij beëindigde de oorlog in een Tsjechisch vrijwilligersleger aan het Italiaanse front. Nadat de onafhankelijkheid van Tsjecho-Slowakije was uitgeroepen, schudde hij deze verwarde loyaliteiten dankbaar van zich af en werd hij officier in het nieuwe leger van zijn land. In 1934 kwam hij bij de inlichtingenafdeling en drie jaar later was hij er de baas. Moravec leerde het vak grotendeels aan de hand van spionageverhalen die hij kocht bij boekenstalletjes en hij ontdekte al snel dat veel echte geheim agenten handelen in fictie: de zogenaamde informanten van zijn voorganger bleken hersenspinsels van de man te zijn geweest, een dekmantel voor verduistering.

De kolonel besteedde een groot deel van de middelen van zijn dienst aan de talentenjacht naar informanten in Duitsland, waarbij elk netwerk zorgvuldig werd afgebakend. Hij richtte binnen het Reich een organisatie op voor betalingen en leningen, gericht op klanten uit het leger en de ambtenarij. Binnen een jaar zwierven negentig vertegenwoordigers van de bank door Duitsland, van wie de meesten echte werknemers waren. Sommigen waren echter personeelsleden van de inlichtingendienst; zij wezen mensen aan met toegang tot informatie die in de schulden zaten en kwetsbaar waren voor steekpenningen of chantage. De Tsjechen verrichtten ook baanbrekend werk op het gebied van nieuwe technologie: microfotografie,

ultraviolette straling, geheimschrift en ultramoderne radio's. Moravec beschikte over ruime financiële middelen, een erkenning van zijn rol in de frontlinie van zijn land. Zodoende kon hij een majoor van de Luftwaffe, Salm genaamd, 5000 Reichsmark betalen als voorschot en naderhand de enorme som van een miljoen Tsjechische kronen in ruil voor de gevechtsformatie van Görings Luftwaffe. Salm liep echter te koop met zijn pas verworven rijkdom, werd gearresteerd, berecht en onthoofd. In de tussentijd zaten buitenlandse spionnen in Tsecho-Slowakije niet stil: veiligheidsagenten in Praag arresteerden alleen al in 1936 2900 verdachten, van wie het merendeel zou werken voor Duitsland of Hongarije.

Alle grote landen peilden de geheimen van andere op dezelfde manier, met zowel openlijke als geheime middelen. De Russische maarschalk Toechatsjevski gaf na een bezoek aan Groot-Brittannië in april 1934 Stalin persoonlijk een beschrijving van de nieuwe Handley Page Hampden-bommenwerper van de RAF. Hij had deze van een GRU-agent, die de motorvarianten uitvoerig beschreef en een tekening van de bewapening toevoegde:

De Abwehr slaagde erin het speelschema voor 1935 te bemachtigen van het voetbalelftal van een van de ICI-fabrieken, dat in de loop van het seizoen tegen de meeste andere Britse fabrieken van het bedrijf zou spelen; zo kon Berlijn triomfantelijk verscheidene chemische installaties aanwijzen die de Luftwaffe daarvoor nog niet kende.⁴ De Australische vliegenier Sidney Cotton maakte baanbrekende luchtfoto's boven Duitsland voor luitenant-kolonel Fred Winterbotham van MI6. In de zomer wemelde het op de Europese wegen van de jonge stelletjes die op vakantie waren, van wie sommige betaald werden door hun respectieve inlichtingendiensten en een weinig romantische belangstelling voor vliegvelden tentoonspreidden. MI6 liet een RAF-officier, Agent 479, gedurende drie weken rondtoeren door Duitsland, met een secretaresse ter ondersteuning van zijn dekmantel. Deze officier werd enigszins gehinderd door het feit dat Luftwaf-

fe-bases zelden direct aan de Autobahn lagen, en doordat geen van de twee Duits sprak. De luchtmachtofficier wilde eigenlijk zijn zus meenemen, die vloeiend Duits sprak, maar haar man weigerde toestemming te geven.

Dr. Hermann Görtz reed in augustus 1935 namens de nazi's enkele weken op een Zündapp-motor door Suffolk en Kent, waarbij hij nauwkeurig RAF-bases lokaliseerde met de knappe, jonge Marianne Emig in zijn zijspan. Maar Emig kreeg genoeg van de opdracht, of ze werd bang. De vijfenveertigjarige Görtz, een advocaat uit Lübeck die Engels had geleerd van zijn gouvernante, voelde zich verplicht haar terug te brengen naar Duitsland. Hij keerde terug om een camera en andere spullen – waaronder een plattegrond van Manston, een vliegbasis van de RAF – op te halen die het stel had achtergelaten in een gehuurde bungalow in Broadstairs. Helaas voor de meesterspion in spe had de politie na een tip van de verhuurder dit belastende materiaal al in beslag genomen. Görtz werd in Harwich gearresteerd en tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld. In februari 1939 werd hij vrijgelaten en het land uit gezet. We zullen later in dit boek nog meer horen van Hermann Görtz.

De functionarissen op de ambassades in het buitenland waren de verkenners die onderzoek deden naar de geheimen van de burens. De Britse kolonel Noel Mason-MacFarlane was een prominente militair attaché in Berlijn. 'Mason-Mac' was geslepen maar bombastisch. In 1938 maakte hij op een dag een Engelse gast in zijn appartement aan het schrikken door op de plaats te wijzen waar Hitler de volgende dag de verjaardagsparade van de Wehrmacht zou inspecteren. 'Gemakkelijk te raken,' zei de kolonel laconiek. 'Ik zou die schoft vanaf hier met gemak te grazen kunnen nemen, sterker nog, ik overweeg het te doen ook... Als die gek uit de weg is geruimd kunnen we de boel misschien tot rede brengen.' Vanzelfsprekend deed Mason-MacFarlane niets van dat al. Op zijn gematigde momenten sloot hij hechte vriendschap met Duitse officieren en hij stuurde een reeks waarschuwingen over de bedoelingen van de nazi's naar Londen. Maar de karakterschets laat zien welke rol de fantasie speelde in het leven van mensen van de inlichtingendienst, die wankelend op een koord liepen tussen verheven voornemens en platvloerse kluchtigheid.

Criticasters smaalden dat de Amerikaanse overheid geen inlich-

tingenafdeling had. In enge zin klopte dit: zij had geen geheim agenten in het buitenland in dienst. In het binnenland was het Federal Bureau of Investigation van J. Edgar Hoover verantwoordelijk voor de veiligheid van Amerika. De FBI mocht dan nog zo prat gaan op zijn successen tegen gangsters en op zijn intensieve observatie van de Amerikaanse Communistische Partij en de vakbonden, maar het Bureau wist weinig van het leger Sovjetspionnen dat door Amerika trok. Bovendien weerhield de FBI de hightechbedrijven er niet van hun prestaties rond te bazuinen. De Duitse militair attaché generaal Friedrich von Bötticher merkte vrolijk op over zijn jaren in Washington: 'Het was zo eenvoudig, de Amerikanen zijn zo ruimdenkend, ze drukken alles. Je hebt helemaal geen inlichtingendienst nodig. Je hoeft alleen maar ijverig te zijn, de kranten te lezen!' In 1936 kon Bötticher Berlijn uitvoerige rapporten sturen over Amerikaanse experimenten met raketten. Een Amerikaanse verrader verkocht de Duitsers een blauwdruk van een van de meest gekoesterde technologische successen van zijn land, de Norden-bommenrichtkijker. De generaal drukte de Abwehr op het hart geen geheim agenten in de Verenigde Staten te stationeren, om zo het vertrouwen van zijn gastheren in de goede wil van de nazi's te behouden.

Inlichtingendiensten hechten te veel waarde aan informatie die ze van spionnen krijgen. Een van de vele academici die in de oorlog werkten voor de Britse geheime dienst merkte laatdunkend op: '[M16] waardeert informatie naargelang het geheime ervan, niet naargelang de juistheid. Ze zouden meer waarde hechten aan (...) een flard tendentieuze derderangs misinformatie die uit Sofia is gesmokkeld in de knoopjesgulp van een zwervende Roemeense pooier, dan aan inlichtingen op grond van nauwkeurige lezing van de buitenlandse pers.'⁵ Amerikaanse correspondenten en diplomaten in het buitenland voorzagen Washington van een kijk op de wereld die niet minder waarschijnlijk was dan het beeld dat de Europese spionnen genereerden. Majoor Truman Smith, de Amerikaanse militair attaché in Berlijn, een oudgediende en een groot bewonderaar van Hitler, bood een correcter beeld van de gevechtskracht van de Wehrmacht dan M16.

Amerikaanse militaire attachés concentreerden zich op Japan, hun meest waarschijnlijke vijand, al konden ze vaak niet veel meer doen

dan oorlogsbodems fotograferen vanaf langsvarende passagiersschepen en roddels uitwisselen in de attachésclub in Tokio. Henry Stimson had in 1929 als minister van Buitenlandse Zaken de decoderoperatie van zijn departement, de 'Zwarte Kamer', opgeheven, want net als veel van zijn landgenoten was hij van mening dat een land dat geen buitenlandse dreiging te vrezen had dergelijke verachtelijke instrumenten wel kon missen. Toch had zowel de landmacht als de marine, elk voor zich en in felle onderlinge concurrentie, een klein decodeerteam dat enorm zijn best deed. William Friedman, een in 1891 geboren Russische landbouwkundige, gaf leiding aan de onderzoeksafdeling van de Signals Intelligence Service van het leger. Een team van hem onder leiding van oud-wiskundeleraar Frank Rowlett bouwde de geavanceerde Japanse codemachine 'Paars' na en kraakte in september 1940 de sleutel. Dat was des te knapper omdat de Amerikaanse codeanalisten een zeer bescheiden budget hadden. Ze deden weinig moeite om Duitse codes te breken, omdat ze daar de middelen niet voor hadden.

De Japanners spioneerden actief in China, de Verenigde Staten en de Europese Zuidoost-Aziatische koloniën, voor hen een interessante buit. Hun agenten waren zeer toegewijd: toen de politie in Singapore in 1935 een Japanse ingezetene arresteerde op verdenking van spionage, wilde de man zo graag voorkomen dat Tokio in verlegenheid werd gebracht dat hij in de traditie van E. Phillips Oppenheim in zijn cel blauwzuur doorslikte. De Chinese nationalist onder leiding van Chiang Kai-shek hadden een effectieve contraspionage om zijn dictatuur te beschermen tegen binnenlandse critici, maar in de rest van Azië konden Japanse spionnen bijna zonder tegenwerking informatie vergaren. De Britten wilden liever interne communistische acties tegengaan dan buitenlandse vijanden bestrijden. 'De salamivreters van het Oosten', zoals Churchill de Japanners noemde, of 'de kleine gele dwergslaven', in de woorden van de baas van het ministerie van Buitenlandse Zaken, konden ze onmogelijk serieus nemen.

Britse diplomaten, die zich hielden aan de mores van victoriaanse heren, gingen ontzettend slordig om met hun geheimen. Robert Cecil, een van hen, schreef: 'Een ambassadeur onthaalde zijn gasten op de ambassade; het was ondenkbaar dat een van de gasten de ande-

ren kon bespioneren.' Het ministerie van Buitenlandse Zaken kreeg in 1933 al een waarschuwing, al sloeg het die in de wind: nadat een van de personeelsleden zijn hoofd in een gasoven had gelegd, bleek dat hij Britse codes had verkocht aan Moskou. Vervolgens bleek een klerk, kapitein John King, een Amerikaanse maîtresse te hebben onderhouden door geheimen te verkopen. In 1937 lukte het een lokale medewerker op de Britse ambassade in Rome, Francesco Constantini, de papieren van zijn werkgever te doorzoeken voor de Italiaanse geheime dienst, omdat de ambassadeur ervan uitging dat je je bedienden kon vertrouwen. In diezelfde periode lazen Mussolini's mensen enkele Britse codes: niet alle Italianen waren de paljassen voor wie hun vijanden ze hielden. Toen de Japanse inlichtingendienst in 1939 de signaalboeken van het Britse consulaat in Taipei wilde hebben, kon hij eenvoudig een Japanse medewerker een aanstelling bezorgen als nachtportier. De agenten van Tokio hadden in de zes maanden erna herhaaldelijk toegang tot de kluis met dossiers en signaalboeken op het consulaat.

Toch werd de informatie nergens verstandig verwerkt en op waarde geschat. Technologische geheimen waren voor rivaliserende landen natuurlijk altijd handig, maar het is onwaarschijnlijk dat veel van het koortsachtig geheime politieke en militaire toezicht de overheden meer te bieden had dan ze hadden kunnen opmaken uit zorgvuldige lezing van de pers. Stammenstrijd schaadde of bemoeilijkte de samenwerking tussen inlichtingendiensten. In Duitsland en de Sovjet-Unie spreidden Hitler en Stalin de invloed van hun geheim agenten om de macht beter in eigen hand te kunnen houden. De voornaamste dienst van Duitsland was de Abwehr, letterlijk 'verdediging', al was deze verantwoordelijk voor buitenlandse inlichtingen én binnenlandse contraspionage. De inlichtingendienst was een afdeling van de strijdkrachten en stond onder leiding van admiraal Wilhelm Canaris. Guy Liddell, baas van de afdeling contraspionage van MI5 en een van de bekwaamste officieren van de dienst, probeerde naderhand de incompetentie van de Abwehr te verklaren: hij was er oprechthoofdelijk van overtuigd dat Canaris werd betaald door de Russen.

De nazi's beschikten ook over hun eigen veiligheidsapparaat, het Reichssicherheitshauptamt of het RSHA, ressorterend onder Himmler en geleid door Ernst Kaltenbrunner. Hiertoe behoorden

de Gestapo, geheime politie, en haar zusterorganisatie, de Sicherheitsdienst (SD) voor contraspionage, die op allerlei terreinen de activiteiten van de Abwehr overlapte. Walter Schellenberg, de assistent van Reinhard Heydrich, speelde hierin een sleutelrol: later nam hij de buitenlandse inlichtingendienst van het RSHA over, die in 1944 de plaats innam van de Abwehr. De Chiffrierabteilung, meestal OKW/CHI genoemd, had het opperbevel en voerde de decodeeractiviteiten uit, en het leger had een grote afdeling radio-inlichtingen, het latere OKH/GdNA. Görings ministerie van Luchtmacht beschikte, net als de Kriegsmarine, over zijn eigen cryptografische dienst. Economische inlichtingen werden verzameld door het WiRüAmt, en het ministerie van Buitenlandse Zaken van Von Ribbentrop verzamelde de rapporten van de buitenlandse ambassades. Guy Liddell schreef verontwaardigd: 'Ons bestuursstelsel had niets om de Duitsers ervan te weerhouden alle inlichtingen te verkrijgen die ze wilden.'⁶ Maar de uitvoerige inlichtingen- en contraspionageapparaten van de nazi's waren veel effectiever in het onderdrukken van binnenlands verzet dan in het benutten van buitenlandse bronnen, zelfs als ze er nuttige informatie uit afleidden.

De Franse inlichtingenafdelingen stonden in laag aanzien en hadden een navenant karige begroting. Door met pessimisme overgoten onwetendheid overdreven zij consequent de Duitse militaire kracht met minstens 20 procent. Volgens František Moravec verlamde de politiek het Franse veiligheidsbeleid terwijl de oorlogsdreiging toenam: 'Hun verlangen om dingen te "achterhalen" leek af te nemen naarmate het nazigevaar toenam.' De Tsjech Moravec beschouwde zijn Franse tegenhangers als halfhartige collega's, al kreeg hij bij een conferentie van de geallieerden een cadeautje van een beroemde Franse criminoloog, professor Locard uit Lyon: een chemicus die met zijn kennis geheimschrift hielp blootleggen.

Sinds mensenheugenis konden overheden elkaars berichten alleen fysiek onderscheppen met spionnen, of door vijanden gevangen te nemen. Nu was alles echter anders. Radiocommunicatie was een wetenschap die maar iets ouder was dan de twintigste eeuw, maar het duurde dertig jaar voor zij een universeel verschijnsel werd. In de jaren dertig zorgden technologische doorbraken voor een wereldwijde explosie van uitzendingen. De ether zoemde, gierde en kraakte van

de persoonlijke, commerciële, militaire, nautische en diplomatieke berichten die landen en oceanen over gingen. Het werd van essentieel belang voor overheden en hun generaals en admiraals om bevelen en informatie via de radio door te geven aan ondergeschikten, schepen en formaties die onbereikbaar waren via een landlijn. Om die communicatie te beveiligen was een subtiele afweging nodig. De snelheid waarmee een bericht kon worden verstuurd en ontvangen was omgekeerd evenredig aan de verfijning van de versleuteling. Het was niet uitvoerbaar om elke legereenheid aan het front te voorzien van codeapparaten, en daarom gebruikte men zogenoemde hand- of veldcodes met wisselende verfijning: het Duitse leger gebruikte een aan de Britten ontleend systeem dat Double Playfair heette.

Voor de geheimste berichten was de enige bijna onbreekbare code gebaseerd op een 'one-time pad', een naam die samenhang met zijn bestemming: de zender gebruikte een unieke combinatie van letters en/of cijfers die alleen te begrijpen was voor een ontvanger die van tevoren de identieke formule had gekregen. Vooral de Sovjets hadden een voorkeur voor deze methode, al sprongen hun klerken er soms roekeloos mee om door zo'n eenmalige code meer dan eens te gebruiken, waar de Duitsers later van konden profiteren. Sommige grote mogendheden gingen vanaf de jaren twintig codes gebruiken die bij correcte toepassing als onbreekbaar golden. De berichten werden namelijk verwerkt met elektrische machines met toetsenbord, die deze tot talloze miljoenen combinaties vervormden. De enorme technologische uitdaging die vijandelijke machinaal gecodeerde berichten vormden, weerhield geen enkel land ervan om toch te proberen deze te lezen. Dit werd het belangrijkste doel van inlichtingendiensten in de Tweede Wereldoorlog.

De knapste kop op het Deuxième Bureau, de Franse inlichtingendienst, was capitaine Gustave Bertrand, die het had geschopt tot hoofd van de cryptoanalytische afdeling van het leger, een functie waarop geen enkele eerezuchtige beroepsofficier gebrand was. Een van zijn contactpersonen was een zakenman uit Parijs, Rodolphe Lemoine, né Rudolf Stallman, zoon van een rijke Berlijnse juwelier. Stallman kreeg in 1918 de Franse nationaliteit; omdat hij dol was op spionage als spel ging hij werken voor het Deuxième Bureau. In oktober 1931 stuurde hij Parijs een aanbod van ene Hans-Thilo

Schmidt, broer van een Duitse generaal, die informatie over Enigma aan Frankrijk wilde verkopen om zo uit de financiële problemen te komen. Bertrand nam het voorstel aan en Schmidt verstrekte hem tegen betaling veel materiaal over de machine, én de sleutelinstelling voor oktober en november 1932. Hierna stond hij tot 1938 op de Franse loonlijst. Omdat de Fransen wisten dat ook de Polen probeerden Enigma te breken, kwamen de twee landen een samenwerking overeen: Poolse cryptoanalisten concentreerden zich op de technologie, terwijl hun Franse collega's zich bogen over gecodeerde teksten. Bertrand benaderde ook de Britten, maar deze hadden aanvankelijk geen belangstelling.

Britse codebrekers hadden in 1927 al de hand weten te leggen op een vroeg model van een commerciële Enigma, dat zij vol ontzag onderzochten. Ze wisten dat het sindsdien veel geraffineerder was geworden doordat er een complex bedradingssysteem aan was toegevoegd dat een *Steckerbrett* of schakelbord werd genoemd. Voor één letter gaf het nu een aantal mogelijke posities van 159 miljoen maal miljoen maal miljoen. In theorie moest het mogelijk zijn om iets wat uit menselijke vindingrijkheid was ontsproten, te doorgronden. In 1939 kon geen mens zich voorstellen dat informatie die zes jaar later uit de radiogolven werd geplukt, waardevoller voor de overwinnaars en rampzaliger voor de verliezers zou zijn dan alle rapporten van alle spionnen van de strijdende landen bij elkaar.

2. DE BRITTEN: HEREN EN SPELERS

Qua reputatie kon geen van de andere geheime diensten tippen aan MI6. Hitler, Stalin, Mussolini en Japanse generaals waren weliswaar allemaal sceptisch, of deden zelfs minachtend, over de gevechtsconditie van de oude leeuw, maar ze hadden enorm veel respect voor zijn spionnen; ze geloofden zelfs dat die alwetend waren. De Engelse capaciteit op het gebied van clandestiene activiteiten dateerde al minstens uit de zestiende eeuw. Francis Bacon schreef in zijn *History of the Reign of King Henry VI*: 'Wat betreft zijn geheime spionnen, die hij in binnen- en buitenland inzette om te achterhalen welke intriges en complotten er tegen hem werden gesmeed, voorwaar zijn zaak vereiste het.' Sir Francis Walsingham, principal secretary van koning

Elizabeth I, was een van de legendarische spionnenmeesters uit de geschiedenis. Veel later kwamen de avonturen van Rudyard Kiplings Kim, John Buchans Richard Hannay – van drieste ‘clubland heroes’ die namens Engeland schaakten met duizend levende stukken op een bord dat hele continenten omspande. Een medewerker van de Britse geheime dienst merkte op: ‘Vrijwel iedere geheim agent die ik in binnen- en buitenland ontmoette, stelde zich net als ik voor dat hij een Hannay was.’⁷ De grote Deense natuurkundige Niels Bohr vertelde de wetenschappelijk inlichtingenofficier R.V. Jones dat hij graag samenwerkte met de Britse geheime dienst omdat ‘deze werd geleid door een heer’.

De Britse inlichtingendienst had een succesvolle Eerste Wereldoorlog achter de rug. De codebrekers van de Royal Navy, mensen als Dillwyn Knox en Alastair Denniston, die zwoegden in Room 40 van de admiraliteit, voorzagen de commandanten van een schat aan informatie over de bewegingen van de Duitse Hochseeflotte. Mede door de ontcijfering en onthulling van Berlijns Zimmermann-telegram uit 1917, waarin de Mexicanen werden aangespoord om de strijd aan te gaan met de Verenigde Staten, gingen de Amerikanen deelnemen aan de oorlog. De geheime dienst was na de wapenstilstand in november 1918 twee jaar lang verwickeld in de mislukte poging van de geallieerden om de Russische Revolutie terug te draaien. Ook toen ze dit hadden opgegeven, bleef de dreiging van het internationaal communisme de allergrootste zorg van de Britse spionage en contraspionage.

Toch werd de begroting ten tijde van de inzinking tussen de twee wereldoorlogen beperkt. MI6 verschrompelde zo sterk dat vriend noch vijand van Groot-Brittannië het begreep. Hugh Trevor-Roper, de historicus die in de oorlog een van de officieren ervan werd, schreef: ‘Buitenlandse inlichtingendiensten benijdden de Britse geheime dienst; deze vormde hun ideaal (...) Hij had de naam een onzichtbare, onverbidelijke kracht te zijn, zoals de overal werkzame platonische wereldziel. Voor de naziregering was hij een kwelduivel én een ideaal (...) De realiteit (...) was volkomen anders.’⁸ Het hoge kader van MI6 bestond uit middelmatig getalenteerde mannen, die zich tot de organisatie aangetrokken hadden gevoeld door de verleiding een pastiche op Kiplings ‘Great Game’ te mogen spelen, vaak

na een carrière bij de politie in de koloniën.

Ze speelden functionarissen die paspoorten controleerden op buitenlandse ambassades of ze schoven stukken heen en weer op het sobere – om niet te zeggen erbarmelijke – hoofdkwartier naast het metrostation in St. James's Park, in Broadway Buildings met zijn versleten vloerbedekking en loshangende peertjes. MI6 hield een eigenzinnige traditie hoog door zijn medewerkers belastingvrij en contant te betalen, maar het was zo'n fooi dat een privé-inkomen haast essentieel was voor officieren die een levensstijl van de hogere burgerij nastreefden, dat wil zeggen: allemaal. Hoewel de begroting tussen 1935 en 1939 jaarlijks werd verhoogd van 180 000 tot 500 000 pond, vervoegden zich maar weinig academici bij de dienst, omdat de leiding hen niet wilde. Volgens een beroepskracht moest MI6 gewoon inlichtingen in ontvangst nemen, in plaats van deze actief te verwerken. De dienst werd geleid door een kringetje van anti-intellectuele functionarissen wier voornaamste, zo niet enige, taak was het revolutionair communisme te bestrijden. Het kostte hun aan het eind van het interbellum de grootste moeite om de overstap te maken naar het afluisteren van nazi's en fascististen.

Sommige rekruten uit die periode bleken ongeschikt voor de essentiële onaangename kant van spionage. Lieutenant-commander Joseph Newill, een afgezwaaide marineofficier die in 1938 in Scandinavië was gestationeerd omdat hij Noors sprak, liet Londen jammerend weten: 'Ik betwijfel of ik de aangeboren slinksheid heb die zo wezenlijk is voor dit werk!' Newill klaagde dat er meer zwaar werk bij zijn baan kwam kijken dan hij had verwacht. Hij zei kregelig tegen de baas van zijn vestiging: 'Ik ben tweeënvijftig jaar en ik ga mij op mijn leeftijd niet doodwerken.' Maar hij behield zijn baan en voldeed aan de lage eisen van Broadway. De baas van MI6 in Shanghai, Harry Steptoe, opereerde onder de dekmantel van viceconsul. Hij was een elegante kleine kemphaan met een snor en monocle die in zijn grijs-groene pak met gouden tressen een buitenlands diplomaat op recepties door zijn uiterlijk in verwarring bracht. Was dit het gala-uniform van de Britse geheime dienst? wilde de diplomaat weten. Toen de Japanners Steptoe in 1942 interneerden, sloten zij uit dat een dergelijke operettefiguur een spionnenbaas was en onderwierpen zij in plaats daarvan een ongelukkige vertegenwoordiger van de British Council,

die uitsluitend verstand had van cultuur, aan brute ondervragingen.

Broadway deed zijn best om inlichtingen vanaf het Europese vasteland te verkrijgen. In 1936 werd een nieuwe afdeling van M16 opgezet die Duitsland en Italië in de gaten moest houden. Deze z-secctie werd geleid door Claude Dansey, een ex-militair uit de koloniën met een rugzak vol reactionaire vooroordelen, waaronder een vurige afkeer van Amerikanen. Dit werd haast een zelfstandig rijk, dat onder de commerciële dekmantel van kantoren in Bush House aan de Strand opereerde. De bronnen waren hoofdzakelijk oudere heringetreden functionarissen zoals de Litouwse baron William de Ropp, die ruim tien jaar 1000 pond per jaar – een aardig fortuintje – van de Britten opstreek in ruil voor flarden Duitse politieke roddels. De nazi's wisten precies wat De Ropp deed en speelden hem toe wat ze Londen wilden laten horen. In augustus 1938 besloot de baron dat zijn geheime leven te precair was geworden en was hij zo verstandig naar Zwitserland te vluchten.

Het verhaal over scheepswerktuigkundige dr. Karl Kruger kent een somberder afloop. Tussen 1914 en 1939 voorzag hij de Britten tegen contante betaling van nuttige informatie, maar een maand voor de oorlog uitbrak verdween hij uit beeld. Op zijn dossier in Broadway kwam uiteindelijk het stempel 'agent vermoedelijk "omgekomen"' te staan. Dit was geen verrassing, want Kruger behoorde – net als de meeste Duitse informanten van M16 – tot de vestiging in Den Haag, waar een van de plaatselijke medewerkers, Folkert van Koutrik, op de loonlijst stond van de Abwehr. De beste vooroorlogse humint-bron van de dienst was Wolfgang Gans Edler zu Putlitz, persattaché op de Duitse ambassade in Londen, aristocraat en homoseksueel. Hij viel onder de verantwoordelijkheid van Klop Ustinov – vader van de acteur Peter – een in Rusland geboren journalist die zijn baan bij de krant in 1935 was kwijtgeraakt omdat hij een jood was. Toen Putlitz in 1938 werd overgeplaatst naar Den Haag, volgde Ustinov hem in opdracht van M16. Nadat Folkert van Koutrik later de Britse operatie in Nederland had verraden, vluchtte Putlitz haastig naar Londen.

De informatiestroom vanaf het continent was schraal. Het ministerie van Luchtmacht klaagde over de schaarse berichten over het gebruik van vliegtuigen in de Spaanse Burgeroorlog, een belangrijke kwestie voor plannenmakers.⁹ Net als zijn collega-diplomaten min-

achtte de Britse ambassadeur in Berlijn, Sir Nevile Henderson, spionage en daarom weigerde hij Broadways 'functionarissen voor paspoortcontrole' een diplomatieke status te verlenen. Zelfs waar MI6 Duitse informanten radioapparatuur probeerde te geven, wilden de meesten die niet aannemen omdat ontdekking ervan door de Gestapo de bezitter gegarandeerd op de doodstraf zou komen te staan.

Heel zelden zat er tussen de berg rommel die zich in Broadway ophoopte een pareltje. Een agent met de codenaam 'de Baron', die goede sociale contacten had in Oost-Pruisen, meldde zijn contactpersoon Harry Carr in Helsinki in het voorjaar van 1939 dat de Duitsers geheime onderhandelingen voerden met Stalin. In juni stuurde hij nog een bericht, waarin hij beweerde dat er vooruitgang zat in de besprekingen tussen Berlijn en Moskou. Toch wees Broadway deze sensationele aanwijzing voor het dreigende nazi-Sovjetpact, die achteraf afkomstig bleek te zijn van roddels onder aristocraten op het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, van de hand. Voor het hoge kader van MI6 was een duivels pact tussen Stalin en Hitler een fantastische notie. Een serieuze primeur werd gemist, ten eerste omdat MI6, net als de meeste inlichtingenorganisaties, een intuïtieve en meestal terechte scepsis had jegens zijn eigen bronnen; en ten tweede omdat de berichten van 'de Baron' niet strookten met de verwachtingen van zijn opdrachtgevers. MI6 had in die tijd, en zelfs gedurende de hele oorlog, geen intern apparaat om inkomende inlichtingen te analyseren, al kon de leiding erop wijzen dat de asmogendheden daar ook niet over beschikten.

Tsjecho-Slowakije en Polen zaten in de frontlinie in de Europese confrontatie met Hitler. MI6 had weinig behoefte om met hun inlichtingendiensten samen te werken tot maart 1939, toen het strategische beeld ingrijpend veranderde: de Britten en de Fransen gaven Polen een veiligheidsgarantie. Dit prikkelde Broadway. Op 25 juli voerde een Britse delegatie (bestaande uit een marine-inlichtingenofficier plus Alastair Denniston, baas van de Government Code & Cypher School, en Dillwyn Knox, een van diens beste codebrekers), samen met de Franse diplomaat Gustave Bertrand – zelf geen cryptanalist, maar een gerenommeerde diplomaat en iemand die bekendstond als een man aan wie je wat had – een oriënterend gesprek met hun Poolse collega's.¹⁰ Het gesprek werd geleid door kolonel Gwido Langer, en

vond plaats in het cryptografiecentrum in de Kabackie-bossen vlak bij Pyry ten zuiden van Warschau. De eerste gesprekken, gevoerd in een mengeling van Frans en Duits, verliepen uiterst stroef. Knox was om de een of andere reden in een slecht humeur en hij stond uitermate sceptisch tegenover de inbreng van de Polen. Hij leek niet te begrijpen hoe de Polen in staat konden zijn sommige gesprekken van de Duitse marine te onderscheppen.

Het besluit van Warschau om de Britten erbij te betrekken was voortgekomen uit nieuwe problemen van hun eigen codebrekers sinds de Duitsers op 1 januari waren overgestapt op een verbeterde Enigma-machine, die was uitgerust met tien rotoren in plaats van zeven. Op de tweede dag van de conferentie, 26 juli, verbeterde de sfeer aanzienlijk. In de kelder van het gebouw probeerden de Polen indruk te maken met hun 'bomby', primitieve rekenmachines om meervoudige mathematische mogelijkheden te toetsen. Vervolgens kwamen ze met een verrassing op de proppen: beide bezoekende delegaties kregen een replica van de Enigma-codeermachine van de Duitsers die de Polen zelf hadden gemaakt. Knox' scepsis verdween, en de bijeenkomst eindigde in een sfeer van gemoedelijkheid en wederzijds respect.

Op Broadway erkende iedereen het belang van het Poolse gebaar als bijdrage aan de geheime strijd tegen de nazi's. Marian Rejewski, oud-wiskundestudent aan de universiteit van Warschau die in 1932 bij de groep in de Kabackie-bossen was gekomen, wordt tegenwoordig erkend als pionier bij de onthulling van de geheimen van Enigma, al was het aan anderen, in Groot-Brittannië, om zijn prestatie verder uit te werken en te exploiteren.

Het toenmalig plaatsvervangend hoofd van MI6, Stewart Menzies, was zo onder de indruk van het resultaat van de reis naar Polen dat hij persoonlijk op het Victoria-station verscheen om Gustave Bertrand te begroeten – en om de nagebootste Enigma te inspecteren. Knox stuurde de Polen bij wijze van bedankje een aantal stropdassen met afbeeldingen van Derby-jockeys en een brief waarin hij de gastheren bedankte voor hun medewerking en geduld. De Polen gaven de Britten rond deze tijd vijf van de acht verschillende rotoren van Enigma. Er gaapte echter nog altijd een kloof tussen begrijpen hoe het apparaat werkte en het vermogen om de berichten te lezen. In

de winter van 1939-1940 werd dankzij menselijk vernuft een stroompje Duitse berichten ontcijferd, maar pas vanaf 1941 werd op grote schaal een bres geslagen in het berichtenverkeer na de ontwikkeling van revolutionaire elektromechanische technologie. Toch zorgde de hulp van de Fransen en de Polen voor spectaculaire vooruitgang op de G C & C S, die inmiddels van Londen naar een veiliger onderkomen op het platteland was verhuisd. Het tastbare bezit van het versleutelingsapparaat van de vijand stelde de cryptoanalisten in staat om het reusachtige probleem dat ze moesten oplossen, te bevatten.

De Britse inlichtingendienst bleef tot 1939, en de twee jaar erna ook nog in hoge mate, voor zijn kijk op de wereld afhankelijk van humint: rapporten van informanten in het buitenland. Hoe goed wist MI6 zich te kwijten van de verantwoordelijkheid om de regering op de hoogte te brengen van de groeiende dreiging uit nazi-Duitsland, 'Twelveland' in Broadway-jargon? De dienst schreef vele rapporten waarin stond dat Hitlers langetermijndoelen zich in het oosten bevonden, wat in wezen correct was. Jammer genoeg voor de geloofwaardigheid van de dienst probeerde Hitler in 1940 eerst korte metten te maken met westerse democratieën. MI6 twijfelde er niet aan dat Hitler snel aan het herbewapenen was, maar bleef hardnekkig de zwakte benadrukken van de industriële basis van waaruit hij zijn oorlogen wilde voeren. Het verzamelen van economische gegevens was de verantwoordelijkheid van het Industrial Intelligence Centre (IIC), een tak die sinds 1934 werd bestuurd door het ministerie van Buitenlandse Zaken, maar werd geleid door de gewezen functionaris van de geheime dienst majoor Desmond Morton. Deze gaf in de 'woestijnjaren' – met goedkeuring van premier Stanley Baldwin – nauwkeurige informatie over de Duitse herbewapening door aan Winston Churchill, wat de genegeerde profet in staat stelde de wereld luidruchtig te waarschuwen. De ironie wil dat de majoor de groei van Hitlers oorlogsmachine enorm overdreef: Morton had niet veel kaas gegeten van economie in het algemeen en van de nazi-economie in het bijzonder.

Toch zien moderne historici met hun kritiek op de fouten van de vooroorlogse Britse inlichtingendienst een paar belangrijke dingen over het hoofd. In die tijd waren er maar weinig mensen op de wereld die economische analyses begrepen. Het IIC maakte de cor-

recte inschatting dat Duitsland slecht voorbereid was op een lange strijd en kwetsbaar was door zijn afhankelijkheid van geïmporteerde grondstoffen, met name olie. Adam Tooze heeft aangetoond dat de Duitse economie niet sterk genoeg was om de gigantische uitdaging te volbrengen waar Hitler op uit was, namelijk de verovering van de sterkst ontwikkelde samenlevingen ter wereld. Het Duitse bruto binnenlands product was niet groter dan dat van Groot-Brittannië, en het hoofdelijk inkomen van de Duitse bevolking was lager. Hitlers uitgaven aan bewapening hadden de financiën van zijn land in 1939 in een hachelijke situatie gebracht. Maar het zou voor elke inlichtingendienst te veel gevraagd zijn om een inschatting te maken van het potentieel van de Duitse industrie in het geval deze werd gestimuleerd door een oorlog: dit lukte zelfs de knapste koppen in de geallieerde landen tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog niet helemaal. Van M16 kon niet worden verwacht dat deze Hitlers veroveringen zou voorspellen, die hem voorzagen van veel meer olie, grondstoffen en slavenarbeid.

Op het militaire vlak kwamen noch M16 noch de verschillende krijgsmachtonderdelen veel te weten over de nieuwe technologie en tactieken die de vijanden van Engeland ontwikkelden, en evenmin over hun beperkingen: ze overschatten de potentie van de Luftwaffe om Britse steden te verwoesten enorm. Broadway rapporteerde in 1938 dat de Duitsers beschikten over 927 inzetbare bommenwerpers die 720 vluchten per dag konden maken en 945 ton bommen konden werpen. Hun inschatting van het aantal slachtoffers was zelfs nog groter. (Hier was sprake van een overdrijving met 50 procent.) Inschattingen van het War Office over het Duitse leger zaten er evenzeer naast, vooral als het ging om de potentiële mobilisatiesterkte. Volgens die inschattingen zou Hitler al in 1939 beschikken over de maximale oorlogsmachine die de middelen van zijn land toestonden. Herbewapening, opgeteld bij gigantische publieke uitgaven, 'had het geduld van de Duitse bevolking en de stabiliteit van het economisch systeem dusdanig op de proef gesteld dat elke extra inspanning het risico van een instorting van het hele bouwwerk met zich meebracht'.

Volgens een strategische evaluatie uit februari 1939, opgesteld door het Joint Planning Committee, was Groot-Brittannië beter in staat een lange oorlog te doorstaan dan Duitsland. Dit klopte wel,

maar de chefs zeiden niets over het gevaar dat de Britten in de tussentijd een korte oorlog zouden kunnen verliezen. Bovendien zetten ze de regering nooit onder druk om de schokkende zwakte van het Britse Rijk in het Verre Oosten te erkennen. De inlichtingendiensten van de drie krijgsmachtonderdelen hadden geen onderling contact en er waren geen gezamenlijke staven.

Over het beleid schreef een agent van MI6 in een rapport uit november 1938 voor het ministerie van Buitenlandse Zaken: 'Hitlers intimi weten volgens een van hen zelfs niet of hij werkelijk een wereldoorlog wil riskeren.' Een paar maanden later liep de geloofwaardigheid van de dienst een ernstige deuk op door zijn waarschuwingen dat Duitsland op het punt stond West-Europa aan te vallen, te beginnen met Nederland. Het was des te gênanter omdat het ministerie van Buitenlandse Zaken dit alarmsignaal doorstuurde naar de Amerikaanse regering. Een van de Britse ontvangers, de hoge ambtenaar Sir George Mounsey, gaf MI6 een felle reprimande die rondzong in Whitehall. De reputatie van het ministerie van Buitenlandse Zaken was beschadigd, zei hij, door te handelen op grond van 'een hoogst sensationeel en zeer verontrustend soort informatie waarvoor [MI6] niet kan instaan'. Mounsey stond afwijzend tegenover alle geheime bronnen, agenten wier geruchten tot Broadways waarschuwing hadden geleid: 'Zij hebben een geheime missie en die moeten en zullen zij rechtvaardigen (...) als ze niets in handen krijgen om te rapporteren, moeten en zullen ze hun salaris verdienen door iets te ontdekken (...) Blijven we zo hechten aan geheime rapporten, die onze handen in alle opzichten binden?' Mounsey had zelf ook een agenda: de concessiepolitiek van Neville Chamberlain en lord Halifax, voor wie hij enorm veel bewondering had, hooghouden. Toch weerspiegelden zijn opvattingen een algemene scepsis in de hoogste kringen ten aanzien van het optreden van Broadway.

Gladwyn Jebb van Buitenlandse Zaken, die vaak kritisch tegenover MI6 stond, sprong dit keer in de bres voor de dienst. Hij onderschreef dat het frustrerend was om samen te werken met geheime organisaties, maar zei ook dat hij niet kon vergeten dat MI6 'ons wel degelijk waarschuwde voor de crisis van september [1938, München] en dat deze het bespottelijke optimisme niet geloofwaardiger maakte dat heerste vóór de verkrachting van Tsjecho-Slowakije, waarvoor

onze officiële [diplomatieke] rapporten ons nauwelijks waarschuwen'. In december 1938 kwam Broadway met een volledig juiste karakterschets van de Duitse Führer, in een tijd waarin veel Britse diplomaten en politici zichzelf wijsmaakten dat hij iemand was met wie zaken vielen te doen. 'Tot zijn eigenschappen behoren,' aldus het MI6-rapport, 'fanatisme, mysticisme, meedogenloosheid, geslepenheid, ijdelheid, stemmingswisselingen van geëxalteerd tot neerslachtig, aanvallen van verbitterde en zelfingenomen rancune en iets wat wel krankzinnigheid genoemd moet worden; maar daarnaast vertoont hij ook een enorme hardnekkigheid die vaak gepaard is gegaan met een buitengewoon heldere visie. Hij heeft de reputatie verworven altijd het juiste moment en de juiste methode te kunnen bepalen om "ermee weg te komen". In de ogen van zijn volgelingen, en meer en meer ook in die van hemzelf, "heeft de Führer altijd gelijk". Hij heeft een onbegrensd zelfvertrouwen, dat is gegroeid in overeenstemming met de sterkte van de machine die hij heeft gecreëerd, maar het is een zelfvertrouwen dat de laatste tijd minder dan tot voor kort wordt getemperd door geduld en terughoudendheid.'

De tekortkomingen van MI6 zijn eenvoudig op te sommen. Net als de meeste geheime diensten op het Europese vasteland dwong hij in 1939 weinig respect af in hoge kringen en had hij weinig invloed op het beleid. Het lijkt echter noodzakelijk om verder te kijken dan dat en de vraag te stellen: wat hadden de spionnen van MI6 met meer middelen en slimmere mensen voor nuttigs kunnen ontdekken? Het antwoord is waarschijnlijk: niet veel. Tegenover de rapportages van MI6 stond een dagelijks bombardement van krantenkoppen, en beide toonden zonder twijfel aan dat Duitsland aan het herbewapenen was. Nauwkeuriger en gedetailleerdere informatie over Hitlers strijdkrachten zou handig zijn geweest voor het War Office en voor Downing Street, maar de cruciale kwestie, de dodelijke onzekerheid, was niet waartoe Duitsland in staat was maar wat het van plan was.

Het lijkt tamelijk misplaatst om foutieve of ontoereikende inlichtingen de schuld te geven van de rampzalige nalatigheid van Groot-Brittannië en Frankrijk bij het doeltreffend aanpakken van de nazi's. Beide landen schatten Hitlers mogelijkheden om in het oosten of het westen aan te vallen juist in. MI6 kan er moeilijk verantwoordelijk voor worden gehouden dat de dienst niet heeft voorzien

waar of wanneer Hitler precies zou aanvallen, want deze was zelf een opportunist die pas op het allerlaatste moment een besluit nam. Sir Alexander Cadogan, permanent ondersecretaris van Buitenlandse Zaken, schreef veel later: ‘We werden dagelijks overspoeld met diverse rapporten. Deze bleken toevallig juist te zijn; het ontbrak ons aan de middelen om de betrouwbaarheid ervan op het moment van ontvangst in te schatten. (En we konden er ook niet veel aan doen!)’¹¹ Het draaide niet zozeer om tekortschietende inlichtingen, als wel om de onwil van de democratieën – de weigering te erkennen dat de nazi’s een onverzoenlijk kwaad vormden, waarmee niet kon worden onderhandeld maar dat voor het voortbestaan van de Europese beschaving hoe dan ook moest worden vernietigd.

Het merendeel van Hitlers tegenstanders in Duitsland, en de rest van Europa, bestond uit communisten in wier ogen de Russen de enigen waren die zowel bereid als in staat zouden zijn om het op te nemen tegen het fascisme. Alles wat de Britse en de Franse regering zeiden en deden vóór het uitbreken van de oorlog sterkte de antinazi’s in die opvatting. Diegenen die een bijdrage wilden leveren aan de ondergang van Hitler, verstrekten dus veel eerder informatie aan de agenten van Moskou dan aan die van Londen of Parijs. Doordat de antinazi’s zo’n lage dunk hadden van Neville Chamberlain, niet van M16, waren zij minder geneigd om zijn land te beschouwen als een schild tegen Hitler.

Het is veel plausibeler om te zeggen dat Britse diplomaten de bedoelingen van de dictator aan het licht hadden moeten brengen dan te suggereren dat de Britse spionnen dat hadden moeten doen. Bekwame medewerkers van inlichtingendiensten kunnen in vreedstijd hun regering helpen de economische, militaire en technologische capaciteiten van toekomstige vijanden te doorgronden, maar het is ongebruikelijk dat een geheime dienst een betrouwbare inschatting over hun intenties geeft. Topdiplomaten hadden slimmer moeten zijn dan agenten van de inlichtingendienst. Zij hadden dankzij hun opleiding, ervaring en toegang tot bronnen in staat moeten zijn de wereld met meer wijsheid in te schatten dan Broadways voormalige militairen. Dat Henderson, de Britse ambassadeur in Berlijn, zo lang bereid was om Hitler de hand boven het hoofd te houden, lijkt veel verwerpelijker dan dat M16 met zijn schaarse middelen de regering

niet kon vertellen wat de volgende stap van de Führer zou zijn. Als een Duitse antinazi had aangeklopt bij Hendersons ambassade en inside-information had aangeboden, was hij waarschijnlijk afgepoeierd.

In november 1939 overleed plotseling admiraal Sir Hugh Sinclair – ‘C’, zoals de baas van de geheime dienst altijd werd genoemd – nadat hij zestien jaar op die positie had gezeten. Winston Churchill steunde als minister van Marine schout-bij-nacht John Godfrey, baas van de marine-inlichtingendienst, toen deze er aanspraak op maakte hem op te volgen. In plaats daarvan overtuigde Sinclairs plaatsvervanger, de negenveertigjarige officier van de Guards brigadegeneraal Stewart Menzies, Buitenlandse Zaken en de premier ervan dat hij door de stervende Sinclair was gezalfd als zijn rechtmatig opvolger.¹² Zo erfde hij een mantel die, zo vond menigeen, hem niet paste. De negende hertog van Buccleuch, die op Eton Menzies’ knechtje was geweest, vertelde aan een vriend dat het de tijdgenoten van ‘C’ een raadsel was ‘hoe zo’n ongelooflijke stommeling op zo’n positie terecht kon komen’. Hugh Trevor-Roper bespote Menzies als ‘een achteloze feodale heer die comfortabel leefde van inkomen dat voortvloeide uit arbeid van boeren die hij nog nooit had gezien, die werkten op landerijen die hij nog nooit had bezocht’.

Dit was een hyperbool, net als de meeste persoonlijke opvattingen van de historicus over zijn collega’s, maar het klopte dat Menzies een slechte leerschool had gehad: niet zozeer op Eton als wel in de staf van brigadegeneraal John Charteris, de kolossale inlichtingenchef aan het westelijk front onder veldmaarschalk Douglas Haig. Menzies’ DSO (Distinguished Service Order) en MC (Military Cross) bewezen dat hij geen gebrek aan moed had. Zijn sociale vaardigheden volstonden om het vertrouwen te winnen van generaal-majoor Hastings, ‘Pug’ Ismay, die korte tijd later Churchills chef-staf zou worden, en tot op zekere hoogte dat van de premier zelf. Maar ‘C’ wist weinig van de grotere wereld die hij wilde bespioneren en haalde op Broadway een schare nog minder bezielde ondergeschikten binnen.

Zijn twee plaatsvervangers, Valentine Vivian en Claude Dansey, die elkaar niet konden luchten of zien, hadden grote invloed op de beslissingen. Vivian was een voormalig politieman uit India die een grote rol had gespeeld in het onklaar maken van de machinerie van

de Komintern in Zuid-Afrika en het Verre Oosten; hij was ook een slinkse intrigant. Intussen ging Dansey in september 1939 korte tijd naar Bern om te proberen inlichtingenverbindingen tussen het neutrale Zwitserland en Duitsland te organiseren. Een grote schare valse informanten dook op, van wie een Duitse vluchteling in Zwitserland bepaald niet de meest vindingrijke was: deze gebruikte de officierslijst van zijn land om een mobilisatieprogramma te bedenken dat hij probeerde te verkopen. Een van de weinige nuttige bronnen die Dansey wist te vinden was een Oostenrijkse Pool, graaf Horodyski. Deze introduceerde op zijn beurt Halina Szymańska bij de Britten, echtgenote van de voormalige Poolse militair attaché in Berlijn, inmiddels een balling in Zwitserland. Zij had connecties in de Abwehr en werd een van de bruikbaarste kanalen van M16. Vervolgens keerde Dansey terug naar Londen, waar hij van grote, meestal negatieve, invloed was op de lotgevallen van M16 tijdens de oorlog.

In de jaren erna rekruteerde de Britse geheime dienst een aantal voortreffelijke medewerkers en agenten, die een paar nuttige en enkele belangrijke dingen voor elkaar kregen voor de geallieerde zaak, maar de bazen dwongen slechts beperkt respect af. De stimulans die de oorlog gaf, zou een revolutie veroorzaken op inlichtingengebied en een van de verbluffendste successen van Groot-Brittannië voortbrengen. Dit vond echter niet plaats in Broadway Buildings, maar even buiten een saai provinciestedje in Bedfordshire.

3. DE RUSSEN: SPIONAGETEMPELS

Op 23 mei 1938 stapte Pavel Soedoplatov van de NKVD even voor het middaguur het Rotterdamse restaurant Atlanta in en begroette een Oekraïense nationalistische leider die hij, als zogenaamde sympathisant van 's mans zaak, goed had leren kennen. Soedoplatov, die net was aangekomen met een koopvaardijchip uit Moermansk, bood de man een fraaie, met het Oekraïense wapen versierde doos chocolaatjes aan. De twee spraken kort met elkaar en maakten een vervolgspraak, waarna de man uit Moskou afscheid nam van zijn metgezel en vertrok. Hij was op veilige afstand verderop in de straat toen een luide knal klonk. Een tijdschakelaar had een bom in de doos tot ontploffing gebracht, wat de Oekraïense nationalist het leven kostte. Dit

was een typische operatie van de Centrale in Moskou in die tijd, een uithaal in de meedogenloze campagne tegen de echte of veronderstelde staatsvijanden.* Soedoplatovs succes leverde hem een vier uur durend gesprek op met Stalins belangrijkste geheim agent, Lavrenti Beria, die grotere plannen met hem had, zoals de organisatie van de moordaanslag op Leon Trotski.

De Sovjet-Unie beschikte over de beste en best gefinancierde inlichtingenorganisaties ter wereld: de GRU van het Rode Leger, en de NKVD, die vanaf december 1938 werd geleid door Beria. De voornaamste doelen van Josef Stalin, de baas van het Kremlin, waren verspreiding van het socialisme in het buitenland door middel van de Komintern – de Communistische Internationale – en de verdediging van zijn eigen macht tegen binnen- en buitenlandse vijanden. Voor beide was een overvloed aan spionnen nodig. In de jaren dertig voerde Rusland een strategie die qua middelen – het vestigen van diep gepenetreerde agenten – en doelen – een wereldwijde overwinning van het communisme – verder reikte dan die van welk land dan ook. In hoeverre de Sovjet-Unie profijt had van de financiële middelen en energie die aan deze geheime oorlog werden besteed, komt verderop in dit boek aan de orde. Op dit moment volstaat het te zeggen dat de spionagenetwerken die werden opgezet in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Japan en Europa veel uitgebreider waren dan die van alle andere landen, en dat zij zich in grote en kleine dingen manifesteerden. Toen de Japanse politie een Sovjetagent in het bezit van een Leica-camera arresteerde, zagen de inlichtingenofficieren in Tokio groen van jaloezie: zij konden hun eigen spionnen nog niet eens uitrusten met technologie die er zelfs maar bij in de buurt kwam. Tientallen miljoenen Russen kwamen in deze periode om van de honger, maar Stalins agenten spendeerden in hun jacht op inlichtingen en vijanden zoveel als ze wilden. Van Zwitserland tot Mexico lieten ze een spoor van lijken achter langs de kant van de weg en ze vormden enkele van de opmerkelijkste netwerken uit de spionagegeschiedenis.

* Officieren en agenten van de GRU én van de NKVD noemden hun respectieve hoofdkwartier de ‘Centrale’.

De Russische verslaving aan spionage en samenzweringen bestond al sinds mensenheugenis. In 1912, toen volgens de officiële cijfers Duitsland 80 387 pond uitgaf aan zijn geheime dienst, Frankrijk 40 000 en Groot-Brittannië 50 000, kwamen de Russen er openlijk voor uit een begroting van 380 000 pond te hebben, plus nog eens 335 000 pond voor de geheime politie van de tsaar. Tsaristische codebrekers behaalden enkele opmerkelijke successen en hun opvolgers hielden deze traditie in stand. In de jaren dertig was de Vierde Afdeling van de НКВД, de best gefinancierde sigint-eenheid ter wereld, ondergebracht in het gebouw van Buitenlandse Zaken aan de Koeznetski Most in Moskou. De reputatie van de baas ervan, Gleb Ivanovitsj Boki, als moordenaar en seksueel roofdier deed niet onder voor die van Beria. Boki's team wist de Duitse Enigma-berichten tijdens de oorlog nooit te kraken, maar ze boekten nuttige vroege maar kleinere successen, zoals het bemachtigen van het geheime protocol van het anti-Kominternpact uit 1936 tussen Duitsland en Japan, voor de chef in 1937 voor het vuurpeloton belandde. Stalin las zelf veel codeberichten, net als Churchill later vertrouwde hij altijd meer op de resultaten van codebrekers dan op humint. Het Kremlin ging net zo achteloos en bruto om met zijn spionnen als met zijn soldaten. In 1936 deden de Sovjets František Moravec, hoofd van de Tsjechische inlichtingendienst, een voorstel: zijn dienst moest honderd Russen een spoedcursus spionage geven, waarna ze naar Duitsland zouden worden gestuurd. Moravec wierp tegen dat die nieuwelingen allemaal zouden worden vermoord. De contactpersoon uit Moskou haalde zijn schouders op en zei: 'In dat geval sturen we er nog honderd.'

Bij de vorming van haar spionage-imperium had de Sovjet-Unie een essentieel voordeel. Het fascisme won miljoenen aanhangers in Duitsland, Italië en Spanje, maar kon qua aantrekkingskracht nooit tippen aan het wereldwijde communisme in de decennia voor de bloedige realiteit van het laatste werd onthuld. Verstandige, hoogopgeleide mannen en vrouwen uit de hele wereld met verheven idealen en grenzeloze naïviteit stonden in de rij om de geheimen van hun eigen maatschappij te verraden voor wat zij aanzagen voor een hoger doel. Honderden mannen en vrouwen werden vanuit Moskou vooruitgestuurd om leiding te geven aan netwerken in Japan en de Ver-

enigde Staten, Duitsland, Frankrijk en andere Europese landen. De NKVD slaagde erin ver door te dringen in het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken, en citeerde herhaaldelijk de berichten van Franse ambassadeurs. Veel informanten maakten zichzelf wijs dat ze de geheimen niet aan de Sovjets maar aan de Komintern doorgaven, in werkelijkheid niet meer dan een doorgeefluik naar het Kremlin.

Pavel Soedoplatov werd een van de voornaamste marionettenspelers van de danses macabres van het Kremlin. Hij was de zoon van een Oekraïense molenaar, geboren in 1907, en werkte voor hij bij de bolsjewistische veiligheidsdienst kwam als cryptograaf in het Rode Leger. Als tiener leidde Soedoplatov een netwerk van informanten in zijn woonplaats Melitopol. Het werk bij de geheime politie werd een familieaangelegenheid toen hij in 1928 trouwde, aangezien zijn joodse vrouw Emma een hogere officier was dan hijzelf bij de OGPU, de voorloper van de NKVD. Hij werd opgeleid door de buitenlandse afdeling ervan voor hij als 'illegaal' werd gestationeerd in Duitsland, waar hij zich uitgaf voor een Oekraïense nationalist. In de jaren erna leidde hij een zwervend bestaan, hij reisde door Europa en bracht een maand door in een cel in Helsinki. Hij zag zijn vrouw maar één keer, toen zij als koerier opdook in Parijs. In 1938 bezocht hij Spanje en hij omschreef de burgeroorlog daar als 'een kleuterschool voor onze toekomstige operaties'. In de beginfase van zijn relatie met Beria merkte Soedoplatov iets vreemds op: deze meest verschrikkelijke functionaris van de geheime politie van de Sovjet-Unie behandelde kleine mensen – lager personeel – uiterst beschaafd terwijl hij de grote jongens – zijn rivalen in de Kremlinhiërarchie – met een bijtende grofheid behandelde. 'Beria had het unieke vermogen om zowel angst als enthousiasme op te wekken,' schreef hij.

Soedoplatov werd een van de meest toegewijde dienaren van de spionagechef en klom, geholpen door de dood van rivalen, op van het veldwerk naar belangrijker bureaufuncties. Tussen 1937 en 1939 stierven duizenden inlichtingsofficieren van alle rangen voor het vuurpeloton of werden naar de goelag gestuurd. Stalin haalde tijdens een vergadering van de Militaire Raad uit naar de inlichtingendiensten in bewoordingen die elke parodie tartten: 'Wij hebben de bourgeoisie op alle fronten verslagen. Alleen op het inlichtingenfront verslaan zij ons alsof wij kleine jongens zijn. Dit is onze voor-

naamste zwakte (...) Onze militaire inlichtingendienst (...) is verontreinigd door spionnen. [De bazen ervan] werkten voor Duitsland, voor Japan, Polen, voor iedereen behalve voor ons (...) Het is onze taak de inlichtingendienst te herstellen. Deze vormt onze ogen en oren.' Stalin eiste in zijn krankzinnigheid niet alleen de executie van tientallen hoge officieren van de GRU en de NKVD. Ook de relaties van de Centrale in Moskou met de informanten in het veld, van wie er duizenden werden geoormerkt als fascistische verklikkers, moesten worden verbroken. De chaos die hierop volgde had verschillende gevolgen voor verschillende afdelingen en regio's, maar verlamde sommige netwerken tot 1941 en nog later. Na de vernietiging van het nazisme liep een voormalig NKVD-officier in Wenen een oude Duitse informant tegen het lijf, een van de vele met wie hij het contact had verbroken op grond van het bevel uit 1938. Deze man wilde nu wel eens iets van de Rus weten: 'Waar waren jullie allemaal tijdens de oorlog? Ik was de persoonlijk ordonnans van generaal Kesselring!'

Een van de belangrijkste contactpersonen in het buitenland van de NKVD was Theodore Maly, een Hongaar die als jonge man in een katholieke kloosterorde had gezeten. In 1916 werd hij als Habsburgs officier gevangengenomen, sloot zich aan bij de bolsjewieken en zwoer God af. In 1936 werd Maly naar Londen gestuurd, waar veel Britse informanten van Moskou later hun respect en genegenheid voor hem betuigden. In 1938 werd hij echter naar Moskou teruggeroepen en als zogenaamde verrader geëxecuteerd, tegelijk met de even getalenteerde man in Rome van de NKVD en verscheidene van hun mensen in Berlijn. Een voor de hand liggende vraag blijft onbeantwoord: waarom gehoorzaamde een officier met gezond verstand het bevel om naar huis terug te keren, als hij wist hoe de vlag erbij hing? Het meest plausibele antwoord is dat aanhangers van het socialistisch ideaal, zoals Maly, zelfs in die krankzinnige en bloedige periode bleven geloven in het Sovjetsysteem, al legde Maly zelf ook fatalisme aan de dag: als tot zijn dood was besloten, dan was dat niet anders.

Tijdens de zuiveringen hadden veel Russen knikkende knieën. Van negenendertig GRU-officieren, veteranen van de inlichtingendienst, is bekend dat ze zijn gefusilleerd, en de NKVD had verhoudingsgewijs evenzeer te lijden. Pavel Soedoplatov overleefde een

onderzoek en dreigend roeyement uit de Partij; achteraf meende hij misschien te zijn gered dankzij Stalins persoonlijke interventie. Hij klauterde over een berg lijken en verwierf zijn eigen kantoor in het Loebjanka-gebouw op Loebjanka-plein 2 – door de residenten knus ‘Dom dva’, ‘huis twee’ genoemd, een angstaanjagende plaats voor elke voorbijganger en voor elke gevangene die hier een voet binnen zette. Soedoplatov leerde net als iedereen die in Stalins beangstigende universum gedijde het groteske als normaal te beschouwen, het onuitsprekelijke als vertrouwd. Hij en Emma weken bij huiselijke gesprekken in hun appartement nooit af van een streng scenario, want ze gingen ervan uit dat alles wat ze zeiden werd opgenomen door Beria’s mensen. Veel later schreef hij in ogenschijnlijk half betrouwbare memoires: ‘Ik accepteerde de bruutheid en strikte orde die onze gecentraliseerde maatschappij kenmerkten; dat leek de enige manier te zijn om het land te behoeden toen het werd omringd door Duitse, Poolse en Japanse vijanden.’¹³

Intussen vestigde een agent van de GRU, die later beroemd zou worden, of berucht, vanwege zijn associatie met de Duitse Rote Kapelle – het buitengewone spionagenetwerk dat verderop nog zal worden beschreven – zich in het buitenland. Anatoli Soekolov-Goerevitsj, die in november 1913 werd geboren in Charkov, was de zoon van twee joodse farmaceuten. In 1929 ging hij als leerling-ontwerper werken in een fabriek, waar hij de pest aan had. Net als bij de meeste Sovjetburgers werd obsessieve geheimzinnigheid al vroeg een gewoonte van hem, iets waarover hij in zijn memoires schreef: ‘Ik leerde mijn gevoelens en problemen verborgen te houden voor mijn naasten en geliefden, mijn vrienden, ja voor iedereen.’ Omdat hij dolgraag wilde ontsnappen aan de massa werd hij op zeer jonge leeftijd een communistische functionaris en op de een of andere manier bemachtigde hij een aanstelling als leraar op een school voor Intourist-gidsen in Leningrad, waarna hij voor de inlichtingendienst ging werken.

In 1937 werd hij gerekruteerd om naar Spanje te gaan als lid van een groep Sovjetmilitairen die de in het nauw gebrachte republikeinse regering bijstond. Goerevitsj genoot heel erg van zijn Spaanse avonturen – wie zou dat niet doen na geproefd te hebben van het fabrieksleven in de Sovjet-Unie? Hij kon zich kleden met een elegantie

die in eigen land ondenkbaar was, en later gaf hij de voorkeur aan een kleermaker in Warschau. Hij voer mee met een onderzeeër, trok door Frankrijk en leerde Frans, Spaans en Duits op conversatieniveau. Toen hij in Moskou terugkeerde werd hij geselecteerd om te worden opgeleid tot buitenlands agent voor de GRU. Toen hem veel later werd gevraagd of hij er moeite mee had gehad om zich aan te sluiten bij de moorddadige geheime diensten van de Sovjet-Unie, antwoordde hij net als Soedoplatov schouderophalend dat zijn land was omsingeld door vijanden: hij geloofde op dat moment dat degenen die het land verdedigden deden wat ze moesten doen.

Zijn baas Simon Gendin, een broodmagere man met flaporen en een doorgewinterde majoor van de inlichtingendienst, informeerde of hij trouwplannen had die zijn toekomstige werk in het buitenland in de weg konden staan. Goerevitsj antwoordde dat hij inderdaad hield van een meisje dat Ljalja heette. Hij had haar in Spanje leren kennen en zij was nu tolk bij Intourist. Gendin liet zijn mensen haar naam op de korte lijst met intimi zetten met wie Goerevitsj mocht corresponderen, al liep die relatie, zoals zoveel, stuk in de jaren erna. Toen hij van de spionageschool van de GRU afzwaaide, sprak hij zelf zijn twijfels uit of hij wel geschikt was als codeerder en radiotelegrafist: hij ontbeerde een scherp gehoor voor morse. Gendin stelde hem gerust: hij zou geen gespecialiseerde radiovaardigheden nodig hebben, want hij zou inlichtingen moeten verzamelen en contactpersoon worden.

Goerevitsj werd geïnstrueerd om naar Brussel te gaan, waar hij moest samenwerken met een andere Sovjetagent, codenaam 'Otto'. Nadat hij zich had gevestigd en zijn talenkennis had opgevijzeld, moest hij naar Zweden gaan. Hij zou zijn kennis van het Spaans benutten door de identiteit van 'Vincente Sierra' aan te nemen, een rijke zakenman met een Uruguayaans paspoort. De drie jaar erna verstrekte Moskou hem geld om er een passend opzichtige levensstijl op na te kunnen houden. Maar hoewel hij had geleerd dat het belangrijk was zich netjes te kleden en een hoed en handschoenen droeg, kenmerken van burgerlijke achtenswaardigheid in die tijd, klaagde Goerevitsj naderhand dat hij geen sociale vaardigheden had geleerd. Toen hij in Helsinki een kamer nam in een chic hotel tijdens de eerste etappe op zijn reis naar België, was hij verbaasd toen een portier

zijn koffer aannam en naar boven bracht: hij was in zijn korte leven nog nooit zo keurig behandeld. Zijn adem stakte van verbazing bij het zien van het lopend buffet in de eetzaal van het hotel; hij nam aanvankelijk aan dat het voor een banket was uitgesteld en niet als de dagelijkse maaltijd voor de gasten. Toen hij zich later in Brussel tastend een weg baande naar een entree in betrekkelijk chique sociale kringen, werd hij op een avond in verlegenheid gebracht door een kennis die tegen hem zei dat alleen obers een wit smokingjasje en een witte vlinderdas dragen. 'Ik wist helemaal niets van dit soort subtiliteiten,' schreef hij berouwvol.

'Otto', de Sovjetagent bij wie Goerevitsj zich aansloot in Brussel, heette in werkelijkheid Leopold Trepper. Hij werd in 1904 geboren als zoon van een Galicische winkelier. Hij was een van de sleutelfiguren in de Russische inlichtingenoperaties in Europa en werd later een heroïsche Sovjetlegende. Trepper leidde als jonge man een netwerk in Parijs dat in 1933 werd opgerold door de Franse politie. Hij vluchtte eerst naar Duitsland en vervolgens naar Rusland, waar hij in dienst trad van Stalins spionagechefs terwijl hij bijkluste als redacteur bij een joodse krant. Begin 1939 werd hij naar Brussel gestuurd, dat gold als een veilige basis van waaruit hij informatie van het GRU-netwerk in Duitsland kon doorsturen. De Centrale ging er prat op twee belangrijke agenten in Berlijn hebben: Ilse Stöbe, die op de persafdeling van het departement van Buitenlandse Zaken van Von Ribbentrop werkte, en een diplomaat, Rudolf Shelia genaamd. Trepper had een Canadees paspoort op naam van Adam Mikler, dat tijdens de Spaanse Burgeroorlog was gestolen. Hij was getrouwd en had twee zoons, van wie er een met hem meeging naar Brussel: de zevenjarige Michael bleef in Moskou. Onder zijn informanten in West-Europa stond Trepper bekend als 'le grand chef', Goerevitsj als 'le petit chef'. In de Sovjetverhalen wordt het Trepper-netwerk overladen met lof vanwege zijn verdiensten voor de socialistische zaak, en het was zonder meer nuttig als postkantoor voor de berichten van Stöbe en Mikler. Maar het lijkt onwaarschijnlijk dat Trepper zelf nuttige informanten rekruteerde. De grootste prestatie van de GRU-agenten in België was dat ze in vrijheid bleven, vriendschappen sloten en een levensstijl creëerden die hun dekmantel ondersteunde.

Voor Moskou waren de GRU-organisaties in Zwitserland belangrijker, in elk geval vanaf 1941. Deze zouden later materiaal dat afkomstig was van informanten uit Berlijn waarvan westerse contactpersonen slechts konden dromen, doorsluizen naar het Kremlin. Een van die netwerken was in 1937 opgericht door de in Duitsland geboren Rachel Dübendorfer. Een grotere groep, die het 'Lucy'-netwerk werd genoemd, werd geleid door dr. Alexander (Sándor) Radó – ofwel 'Dora', een 'slapende' spion die van zijn meerderen bijna net zo lang mocht slapen als Doornroosje. Radó, een Hongaar die al van jongs af aan marxist was, diende in 1919 als commissaris tijdens de Rode Terreur in Boedapest. Toen admiraal Horthy dictator van Hongarije werd, moest hij vluchten en gedurende enige tijd leidde hij een verzetsgroep van emigranten in Wenen. Daarna ging hij naar Moskou, waar hij een inlichtingenopleiding kreeg en belangrijk genoeg werd bevonden om aan Lenin te worden voorgesteld. Hij werd in West-Europa gestationeerd en werkte als agent in Berlijn en Parijs, onder de dekmantel van correspondent voor het Sovjetnieuwsbureau TASS. Nadat hij was getrouwd met een Duitse communiste, met wie hij twee kinderen kreeg, probeerde hij zich te vestigen in Brussel, maar hij werd het land uit gestuurd door de autoriteiten, die een dik dossier over hem hadden. In plaats daarvan ging hij naar Zwitserland, waar hij een levenslange voorliefde voor kaarten omzette in de oprichting van een cartografische uitgeverij die al snel winstgevend was.

De Zwitserse politie hield Radó een tijdje in de gaten, maar liet hem met rust toen ze hadden besloten dat hij was wat hij leek: een veertigjarige man die een rustig leventje leidde en die op een eerlijke manier zijn geld wilde verdienen. Een van zijn radiotelegrafisten, een Engelsman met de naam Alexander Foote, gaf een beeldende beschrijving van Radó: 'Hij zag er met zijn milde, achter een bril knipperende ogen precies zo uit als een willekeurige inzittende van een forensentrein waar ook ter wereld.' Moskou instrueerde zijn man op zijn handen te zitten tot Europa zou ontploffen. Volkomen tevreden concentreerde Radó zich op zijn kaarten, waardoor hij de kost kon verdienen zonder veel gebruik te hoeven maken van financiering door de GRU. Toen zijn contactpersoon tijdens de zuiveringen werd teruggeroepen naar Moskou, verloor Radó een tijdlang het contact met zijn bazen. Maar hij sloot nuttige lokale vriendschappen, met

communisten en niet-communisten. Een van hen was een Zwitserse socialist, Otto Punter, die de Sovjet-Unie bewonderde en voor de Republikeinen in Spanje had gewerkt. Punter knoopte banden aan in Duitsland, en met enkele Duitse emigranten in Zwitserland, zoals baron Michel von Godin. Von Godin rekruteerde de persattaché van Vichy-Frankrijk, Louis Suss, codenaam 'Salter'. De Chinese persattaché Pao Hsien Chu – 'Polo' – was een andere bron en Punter had ook connecties met invloedrijke lokale katholieken.

Radó's kameraad Alexander Foote zei over zichzelf dat hij geen communistische ideoloog maar een avonturier was. Deze enigszins slonzige, brildragende jonge Engelsman met een rond gezicht keerde in september 1938 terug uit Spanje nadat hij had gediend bij de Internationale Brigades. Enkele maanden later bood een van Moskou's Britse wervers hem niet nader gespecificeerd werk aan in Zwitserland voor de arbeiderszaak. Het ontbrak niet aan goedkoop melodrama. Gehoorzaamend aan de instructies meldde Foote zich op een dag om twaalf uur op het hoofdpstkantoor van Genève, met een witte sjaal om en een leren riem in de hand. Hij werd benaderd door een vrouw die haar rol in de identificatieprocedure speelde door met een boodschappennetje en een sinaasappel rond te lopen. Ze vroeg in het Engels waar hij de riem had gekocht, waarop hij het onwaarschijnlijke antwoord gaf: bij een ijzerhandelaar in Parijs.¹⁴ Toen hij daarna vroeg waar hij net zo'n sinaasappel als zij had kon kopen, stelde ze zich voor. Dit was 'Sonja', in werkelijkheid Ursula Hamburger, van de GRU, die geen plompe commissaris was zoals Foote tot zijn vreugde vaststelde, maar een aantrekkelijke eenendertigjarige vrouw, met 'een fraai figuur en nog fraaiere benen'.* Deze opmerkelijke persoonlijkheid was de dochter van een Berlijnse econoom. Op haar elfde was zij kortstondig actrice voor ze een andere loopbaan koos in de spionage. Zij had al in China gewerkt, waarvoor zij de orde van het Rode Vaandel had ontvangen.

*Hamburger gebruikte net als veel anderen in dit boek diverse namen in de loop van haar carrière, beginnend als 'Kuczynski' en eindigend als 'Werner'. Om verwarring te voorkomen wordt in het hele boek voor iedereen maar één naam gebruikt.

Hamburger gaf Foote opdracht naar München te gaan, zich in de stad te vestigen, Duits te leren en vriendschappen te sluiten. Hij kreeg 2000 Zwitserse francs en moest drie maanden later opnieuw naar haar toe komen, in Lausanne – wederom op het postkantoor. Hij hield zich aan de afspraak na een rustig verblijf in Duitsland, waarbij hij alleen toevallig een keer een glimp opving van Hitler, die zat te lunchen in een restaurant. Hij vernam dat hij nu op de loonlijst stond als medewerker van de GRU, met een salaris van 150 dollar per maand plus een vergoeding voor redelijke onkosten. Hij kreeg de schuilnaam ‘Jim’ en allerlei manieren om met iemand in contact te komen als ‘Sonja’ om een of andere reden verdween. Vervolgens werd hij met een voorschot van 900 dollar in contanten teruggestuurd naar München. Daarna gebeurde er niets van betekenis, tot hij in april 1939 bezoek kreeg van een oude kameraad uit de Internationale Brigades uit Spanje. Het was Len Brewer, een zoon van Duitse ouders die was geboren in Groot-Brittannië. Hij schijnt hem te hebben voorgesteld aan Hamburger, die hem direct rekruteerde. In augustus moest hij weer verschijnen, dit keer bij Hamburger thuis, in haar chalet in Caux-sur-Montreux waar ze woonde in een detonerende bourgeois huiselijkheid samen met haar twee kinderen Maik en Janina en een oude Duitse kinderjuffrouw. Foote werd van zijn stuk gebracht door de achteloosheid waarmee zijn gastvrouw onderdelen van haar radiozender in huis liet slingeren.

De GRU-club in Zwitserland was net zo getraumatiseerd als veel andere communisten door het pact dat de nazi’s en de Sovjets in augustus 1939 sloten. Foote meende dat dit Hamburger zelfs nog erger raakte dan hemzelf; dat haar vertrouwen in de alwetendheid van de Partij was geschonden: ‘Volgens mij gaf zij zich daarna niet meer met hart en ziel over aan haar werk.’¹⁵ – Dit lijkt overigens onwaarschijnlijk, aangezien ze later koerier werd van de atoomspion Klaus Fuchs en stierf als een toegewijde staliniste. Zij wilde dolgraag weg uit Zwitserland, scheidde van haar man en trouwde met Len Brewer. Volgens Foote was dit aanvankelijk een verstandshuwelijk om een ‘schoen’ veilig te stellen – een paspoort – maar werden ze toen verliefd. Hun plannen liepen kortstondig gevaar doordat hun dienstmeisje, Lisa, het afkeurde en het Britse consulaat belde om hen anoniem te verraden als communistische spionnen. Maar het meisje

sprak zo slecht Engels dat niemand haar begreep, of er zelfs maar aandacht aan besteedde.

Dagen voor het uitbreken van de oorlog ging Foote nog een keer aan boord van een trein naar Duitsland, waar hij ineens zijn contactpersoon aantrof, die zich vlak voor vertrek een weg baande door de wagon om bij hem te komen. Ze zei dat hij er snel uit moest. Er waren nieuwe orders binnengekomen uit Moskou: de oorlog stond op het punt van uitbreken; hij moest in Zwitserland blijven. In de periode hierna, waarin het 'Lucy'-netwerk tijdelijk inactief was, leerden Foote en Len Brewer terwijl ze in een pensionnetje in Montreux logeerden hoe ze een kortegolfradio moesten bedienen. Ze oefenden met het apparaat van Hamburger, dat weliswaar niet meer zo goed werkte doordat het tussen de uitzendingen door was begraven in haar tuin – waarna ze wachtten tot ze boodschappen kregen om aan Moskou door te sturen.

Zelfs toen de Zwitserse netwerken van de GRU inactief waren, kwamen de Duitse bronnen van de Centrale al met inlichtingen van uitzonderlijke kwaliteit. De eerste muzikant van wat in de geschiedschrijving bekend kwam te staan als de Rote Kapelle werd gerekruteerd toen een voormalig politieagent uit Berlijn, Ernst Kur, zich op een dag in 1929 wendde tot de Sovjetambassade. Hij bood zijn diensten aan als informant en werd onmiddellijk gerekruteerd door de lokale NKVD-functionaris als agent A-70. Kur, een luidruchtige en vaak dronken lomperik, was ontslagen bij de politie maar bleek een essentiële contactpersoon te hebben op de contraspionageafdeling, die binnen de kortste keren door de Russen agent A-201 werd genoemd. Op 7 september berichtte Moskou aan zijn vestiging in Berlijn: 'We zijn zeer geïnteresseerd in jullie nieuwe agent, A-201. Onze enige angst is dat jullie je in een van de gevaarlijkste situaties hebben gemanoeuvreerd, waarin de minste indiscretie van de kant van A-201 of A-70 tot diverse ongelukken kan leiden. Wij achten het noodzakelijk de kwestie van een speciaal communicatiekanaal met A-201 te bestuderen.' Onderzoek wees uit dat het A-201 was – een officier met de naam Willy Lehmann – die Kur had aangespoord om de Russen te benaderen en hem had gebruikt als een zekering tijdens hun oriënterende gesprekken.

Lehmann werd in 1884 geboren; voor hij politiemann werd, zat hij twaalf jaar bij de marine van het Duitse keizerrijk. Zijn NKVD-dossier sprak in de meest lovende bewoordingen over zijn karakter, maar meldde wel het bestaan van een maîtresse, Florentina Liverskaja, een naaistertje van achtendertig jaar dat woonde en werkte op Blumenstrasse 21. Zij werd nogal onaardig omschreven als een kleine vrouw met rossig haar en een vol gezicht. Toen Kur het geld dat hij ontving van de Sovjetambassade begon te gebruiken om buitensporige drinkgelagen te betalen, waren Lehmann en zijn contactpersoon het erover eens dat deze inmiddels overbodig geworden tussenpersoon moest worden geloosd. Met naar de maatstaven van de Centrale ongebruikelijke zachtzinnigheid werd de liederlijke ex-politieman niet onder een tram geduwd maar in 1933 overgeplaatst naar Zweden, waar hij de rest van zijn leven doorbracht als kleine koopman en af en toe bijkluste als informant.

Lehmann, die de codenaam 'Breitenbach' had, werd daarna een van de meest gewaardeerde Duitse agenten van Moskou. Zijn contactpersoon was enige tijd Vasili Zaroebin, een NKVD-topper. Zaroebin werd geboren in 1894, was grotendeels autodidact en zeer intelligent en voorkomend. Hij diende achtereenvolgens in China en Europa als een 'illegaal', het meest recent onder de dekmantel van een Tsjechische ingenieur. Hij was een opgewekt, sociabel mens, al had hij genoeg bloed aan zijn handen, en hij sprak diverse talen en had een goede band met Lehmann. Zaroebin stopte de politiemann af en toe wat geld toe, maar Lehmann leek nooit hebzuchtig en wilde de Russen kennelijk graag helpen omdat hij een hekel had aan de regering van zijn eigen land; deze animositeit werd na de machtsovername van de nazi's veel uitgesproken.

Lehmann verstrekke Moskou details over de structuur en activiteiten van allerlei Duitse inlichtingenorganisaties en hij waarschuwde voor komende operaties die de Sovjetbelangen zouden schaden. Hij leverde voorbeelden van Abwehr-codes aan en hij gaf roddels door over de machtsstrijd tussen de nazi's onderling. Hij werkte zelf sinds kort bij een centrale afdeling van de Gestapo, die uiteindelijk onder toezicht van Himmler viel, en kreeg de verantwoordelijkheid voor de beveiliging van zeer gevoelige defensiefabrieken. Als zodanig woonde hij in 1935 vroege Duitse raketproeven bij in Peenemünde, waar

hij een rapport over schreef dat op Stalins bureau belandde. Hij verwierf ook veel gegevens over andere technologische ontwikkelingen binnen het leger en de marine. Toen de nazi's hun greep op het land in de jaren dertig verstevigden, vond Lehmann het steeds riskanter om Zaroebin, of een andere Sovjetagent, te ontmoeten. Als gevolg van een bizar toeval werd hij in de gaten gehouden. Een vrouw had ruzie met haar man en gaf hem aan bij de autoriteiten als Russische spion: het bleek om een andere Gestapo-officier te gaan die ook Lehmann heette. Er kwam uiteindelijk een eind aan de verwarring en 'Breitenbach' werd niet langer geschaduwd. Maar in 1935 verzocht hij om een vals paspoort voor het geval hij overhaast moest vluchten, iets waaraan onmiddellijk werd voldaan. Toen Zaroebin meldde dat Lehmann ernstig ziek was, veroorzaakte dat bericht paniek in Moskou: de Centrale liet weten dat zijn meest waardevolle Duitse bron coûte que coûte in leven moest worden gehouden; de NKVD zou zijn doktersrekeningen betalen als het geld op de een of andere manier kon worden wiggewassen. 'Breitenbach' herstelde.

Later dat jaar besloot de GRU plotseling zijn Duitse netwerken te ontbinden nu de nazi's bekende communisten meedogenloos vervolgden, en met een schone lei te beginnen, allereerst aan de top. Zowel de baas van de vestiging als zijn plaatsvervanger in Berlijn werd teruggeroepen naar Moskou en geliquideerd. Begin 1937 viel ook Zaroebin van de NKVD ten prooi aan de zuiveringen. Hij werd teruggeroepen en tijdens een gesprek met Beria beschuldigd van verraad. Na ondervraging werd hij ongebruikelijk genoeg noch geëxecuteerd noch van blaam gezuiverd, maar gedegradeerd. Hij bleef een tijdje in Moskou en werkte als assistent van een jonge inlichtingenofficier, Vladimir Pavlov.

Vóór Zaroebins abrupte vertrek uit Berlijn droeg hij het contact met 'Breitenbach' over aan een vrouw die Clemens heette, een van zijn medewerkers. Zij sprak nauwelijks Duits, maar er was niemand anders en hij verwachtte zelf snel terug te zijn. Clemens zag zich door de ontwikkelingen genoodzaakt de verantwoordelijkheid voor de relatie op zich te nemen en wisselde enveloppen uit met opdrachten en informatie, die vervolgens werden doorgegeven aan een andere NKVD-illegaal, Roeben, die korte tijd later het enige nog levende lid van de Berlijn-vestiging was doordat de zuiveringen steeds meer

slachtoffers eisten: majoor Simon Gendin van de GRU, die Goerevitsj naar Brussel had gestuurd, werd in februari 1939 geëxecuteerd.

Het lukte Zaroebin om vanuit Moskou een bericht naar 'Breitenbach' te sturen om hem ervan te verzekeren dat zijn vrienden hem niet waren vergeten, dat hij door moest gaan met zijn inlichtingenactiviteiten en extreem voorzichtig moest zijn. De Gestapo-officier antwoordde: 'Ik heb geen redenen om me zorgen te maken. Ik ben er zeker van dat zij [van de Centrale] daar ook weten dat alles hier op een verantwoordelijke manier wordt gedaan, alles wat kan worden gedaan. Tot nu toe is het niet nodig dat iemand van daar op bezoek komt. Ik zal het je laten weten mocht dit nodig zijn.' Naarmate de stilte van de NKVD echter langer duurde, raakte Lehmann meer teleurgesteld en werd hij ongeduldiger. Hij stuurde Zaroebin via Clemens nog een bericht: 'Net nu ik goede transacties kon afsluiten, had de onderneming daar om volstrekt onduidelijke redenen geen belangstelling meer om zaken met mij te doen.' Zaroebin antwoordde sussend dat 'de onderneming' zijn werk enorm op prijs stelde en hem smeekte door te gaan – wat hij deed, tot november 1938. Maar toen, terwijl het inlichtingenapparaat van de Sovjet-Unie verlamd raakte door binnenlandse verwickelingen, eindigde het contact tussen 'Breitenbach' en Moskou: de relatie werd pas in het najaar van 1940 hersteld.

Willy Lehmann was bepaald niet de enige Duitse bron van Moskou, zelfs niet meer de belangrijkste. In 1935 nam op een dag een officier van de Luftwaffe, Harro Schulze-Boysen, die een hoge post bezette in Hermann Görings ministerie van Luchtmacht, contact op met de Sovjetambassade in Berlijn met het aanbod informatie door te spelen, wat onmiddellijk werd aangenomen. Hij kreeg de code-naam 'Korporaal' en NKVD-dossier 34122. Schulze-Boysen was een salonsocialist uit een keurige Berlijnse familie met intellectuele neigingen; admiraal Von Tirpitz was een van zijn voorzaten. Van achter zijn bureau op het departement legde hij contacten in legerstafberichten, tussen Abwehr-officieren en ook met Hans Henniger, een overheidsinspecteur van luchtmachtuitrusting. Bij zijn bruiloft in 1936 met de mooie en enthousiaste Libertas Haas-Heye was Göring degene die de bruid ten huwelijk gaf. Zij had een tijdje als persvoorlichter namens MGM Films in Berlijn gewerkt. Nu leerde zij Schul-

ze-Boysens politieke overtuigingen te delen, net als de last van zijn werk voor de Sovjet-Unie – en haar bed met een schare minnaressen.

In dezelfde periode, maar onafhankelijk ervan, nam een hoge ambtenaar op het ministerie van Economische Zaken, Arvid Harnack, contact op met de Sovjetambassade, en hij werd eveneens gerekruteerd, als agent 'Corsicaan', NKVD-dossier 34118. Harnack was in 1901 geboren in een gezin van academici in Darmstadt. Hij was opgeleid tot advocaat en werkte als econoom, en hij had een tijdje in de Verenigde Staten gewoond. Op de campus van de universiteit van Wisconsin-Madison ontmoette hij Mildred Fish, een opvallend knappe en serieuze studente Engels. Ze trouwden in 1929 en besloten in Duitsland te gaan wonen. Beiden hadden grote belangstelling voor het marxisme: ze maakten een rondreis door de Sovjet-Unie en in 1932 richtten ze een politieke studiekring op. Toen Arvid informatie begon door te spelen aan de Russen en andere tegenstanders van Hitler tot zijn kring begon toe te laten, sloot hij zich aan bij de NSDAP om zo een betere schutkleur te krijgen. In de tussentijd breidden Schulze-Boysen en hij beiden langzaam maar zeker hun groep gelijkgestemde intellectuele vijanden van Hitler uit. In 1939 hadden ze toegang tot enkele van de meest invloedrijke instituties binnen nazi-Duitsland.

Op dat moment beging Moskou een ernstige misrekening ten aanzien van hun veiligheid: het gaf de twee netwerken opdracht samen te werken. Hun leiders hadden ieder een volkomen ander temperament. Schulze-Boysen was geestdriftig, impulsief en extravert; Harnack was een ingetogen, intense intellectueel wiens onberispelijke middenklassenachtergrond hem en zijn vrienden jarenlang in staat stelde aan de aandacht van de Gestapo en de Abwehr te ontsnappen. De twee mannen werkten desondanks samen, aangevuurd door een gemeenschappelijke afkeer van de nazi's en romantisch enthousiasme over de Sovjet-Unie. Tot juni 1941 hadden ze geen radio nodig en gaven ze informatie door via de militair attaché van de Russen in Berlijn.

Een van de opvallendste aspecten van spionage is dat de processen ervan, het geheime bestaan, een eigen leven gaan leiden, ongeacht de prestaties van spionnen als verzamelaars van informatie. Anatoli

Goerevitsj stipt in zijn memoires een zwakke plek aan in zijn eigen opleiding waarmee veel andere agenten mogelijk ook te kampen hadden. Hij werd uitvoerig geïnstrueerd op het gebied van techniek: onzichtbare inkt, wachtwoorden voor ontmoetingen en dergelijke. Minder tijd werd besteed aan een uitleg over het doel van zijn missie: 'Waarom was er zo weinig aandacht voor de middelen waarmee ik informatie zou kunnen verkrijgen, voor het hele organisatorische aspect van het vergaren van inlichtingen?' Voor veel geheim agenten slokten, zoals Goerevitsj' latere carrière ook illustreerde, de organisatie en de gevaren van het dagelijks bestaan met andere woorden het leeuwendeel van hun energie op en overvleugelden deze vaak waar het werkelijk om draaide: het verkrijgen van waardevolle informatie voor hun dienst en overheid.

Goerevitsj kwam begin 1939 aan in Brussel, vers van de GRU-opleiding, vond een onderkomen in een pension, schreef zich zogenaamd als Uruguayaans toerist in op een taleninstituut en bedacht dat zijn totale onwetendheid op het gebied van handel waarschijnlijk een obstakel zou blijken te zijn voor zijn beoogde dekmantel als leidinggevende in een lokaal bedrijf. Deze vrees nam echter af toen hij geconfronteerd werd met een ernstiger probleem: de desillusie van de kennismaking met zijn baas, Leopold Trepper. Goerevitsj had zich deze geheim agent, die in zo'n hoog aanzien stond bij de Centrale, voorgesteld als een held. Nu werd hij geconfronteerd met wat hij achteraf een kleurloze, weinig indrukwekkende werkelijkheid noemde. Op grond van zijn instructies had Goerevitsj aangenomen dat er een solide zakelijke dekmantel was gecreëerd voor het netwerk van 'Otto' in België, terwijl de werkelijkheid een klein bedrijf in een voorstad met slechts drie werknemers bleek dat 'de voortreffelijke buitenlandse trenchcoat' verkocht. De secretaresse was een jonge Russische emigrante, getrouwd met een ex-officier uit het tsaristische leger, die kennelijk niet op de hoogte was van wat het bedrijf werkelijk deed. Alle leidinggevendenden waren joods, waardoor ze in het geval van een Duitse bezetting van België direct gevaar liepen.

Goerevitsj had meer vertrouwen in zijn medeagent 'André', een vijfendertigjarige Elzasser. Deze heette in werkelijkheid Leon Grossvogel en was in 1925 gedeserteerd uit het Franse leger, waarna hij door Duitsland was getrokken alvorens naar Palestina te gaan,

waar hij communist werd en vriendschap sloot met Trepper. Na drie jaar keerde hij terug naar België, waar zijn ouders woonden en een kleine handelsonderneming hadden die *Au Roi* heette. Toen Moskou Trepper in 1938 opdracht gaf een West-Europese spionageorganisatie op te zetten, was hij vanwege de aanwezigheid van de Grossvogels naar België gekomen, en hij gebruikte hun handelscontacten als dekmantel. Zijn nieuwe medewerker kwam niettemin tot de slotsom dat Treppers zogenaamde netwerk van belangrijke contactpersonen niets voorstelde. De hatelijkheid van Goerevitsj' opmerkingen is te begrijpen, al moeten we er rekening mee houden dat hij zijn versie publiceerde lang nadat hij was uitgemaakt voor verrader. Hoe goed Trepper ook was in clandestiene operaties, opgeteld bij zijn geloofwaardigheid als het ging om het schrijven van rapporten die in Moskou in goede aarde vielen, het is lastig te bedenken welke nuttige inlichtingen hij kon hebben verzameld in onbeduidende Belgische en Franse zakelijke kringen, de enige gemeenschap waartoe hij toegang had. De Centrale leek genoeg te nemen met Treppers bewering dat hij een systeem had opgezet om materiaal van zijn Berlijnse bronnen te verzamelen en aan Moskou door te geven voor het geval er een oorlog met Duitsland zou uitbreken. Volgens Goerevitsj waren de beweringen van naoorlogse Sovjethistorici dat Trepper een groot netwerk leidde met belangrijke agenten dat zich uitstrekte tot in Scandinavië 'volkomen onwaar'.

Aan de vooravond van de oorlog kon de Centrale in Moskou zich erop beroemen dat de Schulze-Boysen/Harnack-groeperingen in Duitsland zeer belangrijke informatie vanuit het hart van de nazi-partij doorgaven. Het 'Lucy'-netwerk had zich stevig gevestigd in Zwitserland, maar gaf pas vanaf 1941 belangrijke inlichtingen door. De netwerken van Trepper en Goerevitsj bereikten tot 1940 weinig met al hun inspanningen. De uitgebreide geheime organisatie van de Sovjet-Unie in de Verenigde Staten, die verderop wordt beschreven, bracht een gestage stroom technologische inlichtingen voort, die de Russen beter hadden kunnen gebruiken om hun eigen verdediging te verbeteren als hun eigen industrieën in staat waren geweest om ze toe te passen.

De beste man van Moskou, althans de meest spectaculaire, hebben we voor het laatst bewaard. Richard Sorge spreekt tot de verbeelding van het nageslacht, meer om hoe hij was dan om zijn invloed op de loop der geschiedenis, die slechts marginaal was. Hij stuurde Moskou een stroom aan vertrouwelijke politieke en strategische informatie die hij had bemachtigd doordat hij uitsluitend dankzij zijn grote persoonlijkheid toegang had tot hoge regionen. Veel van het materiaal dat hij aandroeg werd genegeerd of bevestigde slechts vergelijkbare rapporten van gezaghebbender bronnen in Berlijn. Sommige historici die selectief enkele geniale inzichten van Sorge aanhalen, negerden zijn vele missers en onjuiste voorspellingen: de 'ruis'. Dat neemt niet weg dat zijn karakter en zijn loopbaan als agent zeer opmerkelijk waren.

'Ika', Sorges bijnaam, werd geboren in Bakoe in 1895 als een van negen kinderen van een Duitse aardolie-ingenieur en een Russische moeder. Hij zat in Duitsland op school, waarna hij als jonge soldaat in de oorlog van de Kaiser werd gestort. Toen hij in Königsberg herstelde van een zware verwonding, kreeg hij onderricht in de communistische ideologie, naar verluidt van de vader van een van zijn verpleegsters, hoewel er al een precedent bestond in de familie: Sorges grootvader was een medewerker van Marx en Engels. Na de oorlog werd hij een marxistisch instructeur en behaalde hij een doctorsgraad in de politicologie. In 1921 trouwde hij met Christiane Gerlach, nadat hij haar had overgehaald om weg te gaan bij haar man. Door zijn communistische en revolutionaire banden trok hij de aandacht van de politie, zodat de grond in Duitsland hem te heet onder de voeten werd. In 1924 verhuisde het stel naar Moskou, waar Sorge werd gerekruteerd en opgeleid tot Sovjetagent. Over zijn verrichtingen in de vijf jaar hierna bestaat nog steeds onzekerheid, al weten we wel dat hij een bezoek bracht aan Berlijn. Christiane ging bij hem weg, wat niet gepaard ging met een formele scheiding: hij had zoveel sexappeal dat het hem niet kon schelen of de vrouwen bleven of niet. De combinatie van een robuust knap uiterlijk en een hypnotiserende, gedreven persoonlijkheid stelde hem in staat een indrukwekkend scala aan minnaressen van alle soorten en maten, en vaak twee tegelijkertijd, aan te trekken. Hoewel sceptici Sorge later een charlatan én een verrader noemden – een ten diepste oppervlakkig mens in weerwil

van zijn intellectuele pretenties – was hij opvallend succesvol.

In 1929 bood de Vierde Afdeling van het Rode Leger – de latere GRU – hem een buitenlandse aanstelling aan. Hij vroeg om een post in China en kwam in november aan in Shanghai, zogenaamd als freelancejournalist, met een radiotelegrafist op sleeptouw. Hij boekte snel sociale successen in de Europese concessies en sloot vriendschap met welingelichte personen. Ook met agenten. Zelf deed hij alsof hij Amerikaan was, maar dat masker legde hij al snel af bij Agnes Smedley, de Amerikaanse sympathisant van het communisme, die hij aanwierf voor Moskou. In 1930 leerde hij de negenentwintigjarige Hotsumi Ozaki kennen, een ploeterende tijdschriftjournalist met communistische sympathieën, die hij ook rekruteerde en die een belangrijke rol zou spelen in zijn carrière. Net als bijna iedereen die met hem samenwerkte raakte Ozaki in de ban van de buitenlander. Veel later zei een ander lid van het Japanse netwerk vol ontzag over de superspion die Sorge was geworden: ‘Zo’n man kom je maar eens in je leven tegen.’ Sorge stortte zichzelf op het onderzoek naar alle aspecten van het Chinese leven, en zijn rapporten werden goedkeurend ontvangen door zijn meerderen.

In januari 1933 ging hij terug naar Moskou, waar hij opnieuw ‘trouwde’ – met een jong Russisch meisje dat Jekaterina Maksimova heette – ‘Katsja’, aan wie hij in de jaren erna geëmotioneerde brieven schreef. Hij wilde zelf in Rusland blijven, maar wat had je aan een buitenlandse spion in het land van zijn opdrachtgevers? De GRU besloot hem in Tokio te stationeren. Ter voorbereiding op deze uitzending reisde Sorge naar Duitsland, waar inmiddels de nazi’s heersten, om voor passende geloofsbrieven te zorgen; hij boekte weer een enorm sociaal en professioneel succes en wist op de een of andere manier zijn communistische verleden verborgen te houden. Hij maakte kennis met de uitgever van het *Zeitschrift für Geopolitik*, een vurig nationaalsocialist, van wie hij zowel een contract als ‘correspondent’ als een introductiebrieven voor de Duitse ambassade in Tokio lospeuterde.

Hij verwierf eveneens de goodwill van de oprichter van het tijdschrift, Karl Haushofer, een tweede ‘correspondentschap’ bij de *Tägliche Rundschau* en een brief aan overste Eugene Ott, een Duitse officier die in het kader van een uitwisseling diende bij een Japans artillerieregiment. De hoofdredacteur spoorde Ott aan ‘Sorge in al-

les te vertrouwen, dat wil zeggen politiek, persoonlijk en anderszins'. Dankzij deze steun deed de spion nog een meesterzet: hij werd lid van de NSDAP. De verklaarde nazi vertrok zo gewapend richting Tokio via de Verenigde Staten samen met een radiotelegrafist, Bruno Wendt van het Rode Leger, met in zijn bagage een exemplaar van het Duitse Statistiekjaarboek van 1933, waarin de sleutel stond voor zijn codering. Sorge was achtendertig jaar en stond op de drempel van een van de grootste spionagecarrières uit de geschiedenis.

Na aankomst in Japan knoopte hij opmerkelijk snel banden aan met de Duitse ambassadeur Herbert von Dirksen, een Pruisische aristocraat; en veel hechtere met kolonel Ott, die een andere oud-frontsoldaat omhelsde alsof hij familie was. Met hem kenmerkende roekeloosheid begon Sorge meteen een verhouding met Otts echtgenote Helma, een krijgshaftige vrouw van ruim 1,80 meter en zelf een gewezen communiste. Dit schijnt geen schade te hebben toegebracht aan de relatie van de spion met haar man, die betoverd leek te zijn, en bleef, door zijn nieuwe vriend. De kolonel was zelf een strenge en gereserveerde man die in Sorge misschien eigenschappen ontdekte waar hij jaloers op was, niet in de laatste plaats geestdrift. De nieuwkomer probeerde ook in het gevlij te komen bij de joviale en charmante kapitein Paul Wenneker, die in 1934 als marineattaché bij de Duitse missie kwam.

Sorge verkreeg dankzij zijn nauwe banden met de ambassade wel wat respect en aandacht van de Japanners, al had de regering in Tokio zich in deze fase helemaal niet gecommitteerd aan een alliantie met Hitler – Duitse ingezetenen werden aan even opdringerig politietoezicht onderworpen als andere buitenlanders. Sorge probeerde uit alle macht allerlei informatie over het land, zijn bevolking, geschiedenis en cultuur in te winnen en hij legde een bibliotheek aan van ruim duizend boeken, al leerde hij nooit Japans lezen of het zelfs maar behoorlijk spreken. Zijn seksuele indiscretie zou op elke spionageschool worden afgekeurd, maar zijn relatie met de Duitse diplomatieke gemeenschap op de van een zuilenrij en fraaie tuin voorziene ambassade vormde een masterclass in penetratie. Ondanks zijn verklaarde loyaliteit aan het nationaalsocialisme was hij op een luchtige manier kritisch jegens het Duitse regeringsbeleid.

Bij ontmoetingen met Dirksen en Ott – die nu militair attaché zou

worden – leek Sorge evenveel informatie te geven als hij ontving. Zij erkenden zelfs dat de journalist meer over Japan wist dan zij. Hij ging bijdragen leveren aan de diplomatieke rapporten voor Berlijn en smeedde een langeafstandsrelatie met de uitgevers van de NSDAP-krant, leverde artikelen en bezocht bijeenkomsten van de lokale afdeling in Tokio. In de tussentijd werkte Sorge geduldig en vakkundig aan zijn netwerk van informanten voor Moskou. Hotsumi Ozaki, zijn oude vriend en informant uit Shanghai, was nu een gerespecteerd journalist in Osaka, vanwaar hij kon overstappen naar Tokio. In dat universum zonder sociale media slaagde Sorge erin gedurende de twee jaar erna te voorkomen dat Ozaki achter zijn echte naam kwam: hij kende de Duitser slechts als Mr. Johnson, zijn Amerikaanse dekmantel uit zijn tijd in China.

Een andere rekrut, Yotoku Miyagi, was een in 1903 geboren schilder, wiens familie naar Californië was verhuisd toen hij nog een kind was. Talentenjagers voor de Komintern van de Amerikaanse Communistische Partij kregen Miyagi in het vizier. De lichtgebouwde jonge man werd overgehaald om terug te keren naar Japan, waar hij zich ontpopte tot een voortreffelijke agent. Hoewel Miyagi zijn salaris kreeg uitbetaald door Sorge, vulde hij dit vanwege het krappe betalingsbeleid van Moskou aan met taallessen en de verkoop van zijn schilderijen, die flinke bedragen opleverden. Een andere essentiële ondergeschikte van Sorge was een in Joegoslavië geboren journalist, Branko de Voukelitch (Vukelić). De Vierde Afdeling eiste van Voukelitch dat hij zijn dekmantel versterkte door te scheiden van zijn vrouw Edith en met een Japanse vrouw te trouwen. Dit deed de gehoorzame agent prompt, waarna hij niet alleen zijn collega's maar ook zichzelf verbaasde door oprecht verliefd te worden op een lokaal meisje van goede komaf, Yoshiko Yamasaki, die uiteindelijk met hem trouwde.

Het zei iets over kolonel Otts hechte band met Sorge dat hij tijdens een rondreis door Mantsjoerije in 1934 de Russische spion meenam als zijn koerier in het belang van de nazi's. Vervolgens schreef Sorge namens Ott een verslag voor de economische afdeling van het leger, dat bijval kreeg in Berlijn. Het jaar erop rolde de Japanse politie nog een Sovjetspionagebende in Tokio op die werd geleid door een Amerikaan, John Sherman, een ontwikkeling waardoor Moskou nog af-

hankelijker werd van Sorge. Hij zei ooit: 'Spionagewerk moet moedig worden uitgevoerd.' Hij werd dan ook beroemd in de sociale, journalistieke en diplomatieke kringen van Tokio en reed op een motor door de stad, dronk heroïsche hoeveelheden alcohol en ging met iedere vrouw binnen handbereik naar bed. Hij huurde een huis met één verdieping in Japanse stijl, Nagasaki Machi 30, en Moskou betaalde hem voldoende om het opwindende leven waar hij dol op was te kunnen leiden. Hij had een huishoudster die na een tijdje dol op hem was, en een dienstmeisje en een wasbaas die regelmatig werden ondervraagd door de politie. Maar zelfs de pathologisch achterdochtige Japanners hadden geen idee dat Sorge wel eens een spion kon zijn; in hun ogen was hij slechts een invloedrijke aanhanger van de nazi's.

Hij maakte een dagelijkse ronde langs de krantenredacties en de Duitse Club voor hij naar de ambassade ging, waar hij inmiddels zoveel tijd doorbracht dat hij een kantoor voor zichzelf kreeg waarin hij zijn onderzoek kon doen en materiaal kon voorbereiden om naar Berlijn te sturen; de privacy was ook handig om documenten voor Moskou te fotograferen. Een Duitse diplomaat noemde Sorge later een 'uitbundige, losbandige avonturier met een briljante geest en een onbetwistbare eigenwaan'. De spion schreef zijn 'echtgenote' Katsja in Moskou in 1937 een memorabel ironische brief: 'Het is heel zwaar, vooral deze eenzaamheid.'

Het was dan ook een onophoudelijke uitdaging voor deze Sovjetagent om de maskerade als nazispion vol te houden terwijl hij feestte en achter de vrouwen aan zat. 's Avonds frequenteerde hij een hele reeks bars en clubs: Lohmeyers' restaurant in de Ginza, met een trouw Duits publiek, de vervallen, kleine Fledermaus, en de Rheingold, waarvan de uitbater een vurig aanhanger van Hitler was. Daar leerde Sorge Agnes kennen, een van de vele barmeisjes die voor hem vielen. Agnes bleek een blijvertje. Zij was drieëntwintig en haar echte naam was Hanako Ishii. Zij werd meer en meer een vaste aanwezigheid in zijn huis en hij betaalde haar lessen om een gekoesterde wens in vervulling te doen gaan: zangeres worden. Maar Sorge was Hanako net zo min trouw als de andere vrouwen: hij had tegelijkertijd een langdurige relatie met Anita Mohr, de vrouw van een Duitse zakenman die een 'blonde stoot' werd genoemd. Hanako lijkt eerder aangenaam gezelschap te zijn geweest dan een voorwerp van ware liefde.

С. С. С. Р.

Объединенное
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ
п р и
Совете Народных Комиссаров.

Июля 16. дня 1937 г.

Удостоверение № 10430/11983

Выдано гр. Зорге Рихард Рихардовичу,
проживающему по Свердловск ул.

в доме № 36, на право ношения и хранения револьвера
Маузер № 288707, винтовки № 2
№ , холодного оружия

Действительно по 16 июля 1937 г.

ПРИМЕЧАНИЕ: см на обороте.

Нач. Админоргупр ОГПУ

Командант ОГПУ

Wapenvergunning toegekend aan Richard Sorge in 1937

Moskou dienen was altijd Sorges prioriteit. Naarmate het GRI-materiaal aanzwol, groeiden ook de problemen om het te versturen. Wendt, zijn radioman, was incompetent en Sorge eiste dat er een betere werd gevonden. In 1935 vertrok de spion uit Tokio, zogenaamd om op vakantie te gaan, naar de Verenigde Staten. Van daaruit reisde hij stiekem naar de Sovjet-Unie om te overleggen met zijn bazen en de communicatieproblemen op te lossen. In Moskou kreeg hij nieuwe instructies over de prioriteiten, waarvan de belangrijkste was uit te zoeken wat de Japanse intenties jegens de Sovjet-Unie waren. Vervolgens kreeg hij opdracht ten eerste het Japanse leger en de Japanse industrie te bestuderen, ten tweede het Japanse beleid in China en ten derde de Japanse houding ten aanzien van Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.

Kort na Sorges terugkeer in Tokio kreeg hij gezelschap van een nieuwe radiotelegrafist en koerier uit Moskou. Max Clausen was een officier uit het Rode Leger. Als dekmantel begon hij een kopieerbedrijfje in Tokio, dat een opmerkelijk lucratieve liefhebberij werd. Clausens eerste taak op het gebied van inlichtingen was zijn eigen radiotoestel in elkaar te zetten, heel gebruikelijk onder agenten in landen waar het te lastig of riskant werd geacht om er een professioneel gemaakte radio heen te sturen. Hij gebruikte een ontvanger uit het land zelf en koppelde de zender aan een bakelieten paneel op een houten kist. Hij maakte afstemspoelen van koperen buisjes die bestemd waren voor de bouw van motoren. Omdat hij geen instrumenten had om golflengtes te meten, zond Clausen uit op een band van 37-39 meter en ontving hij op een band van 45-48 meter.

Sorge overreedde een vriend en collega-journalist, Günther Stein, om berichten te sturen naar Moskou vanuit zijn appartement. Stein deinsde er aanvankelijk voor terug om dit vreselijke risico te nemen, maar ging ten slotte akkoord. Aangezien Clausen geen buitenantenne durfde te installeren, spande hij twee koperen draden van 7 meter door de kamer van waaruit hij berichten naar Moskou stuurde. Stein werd ook een nuttige informant voor de Sorge-groep, want hij kon gebruikmaken van vriendschappen die hij had gesloten op de Britse ambassade. Dat gold ook voor Torao Shinotsuka, eigenaar van een kleine fabriek voor militaire benodigdheden in Kansai, die uitvoerige informatie lever-

de over militaire vliegtuigen en wapentuig voor de marine. Anna Clausen, Max' geliefde echtgenote, kwam vanuit Moskou naar Tokio om het riskante bestaan van de radiotelegrafist te delen.

Zodoende groeide het Sovjetnetwerk in een periode waarin Japan steeds paranoïder werd ten aanzien van buitenlandse spionage en zijn binnenlandse veiligheidsdiensten versterkte. In 1936 arresteerde de politie van Tokio op verzoek van Mantsjoerije Taikichi Kawai. Kawai was informant geweest van 'Mr. Johnson' in Shanghai. Hij werd gevangengenomen en bruuft ondervraagd. In tegenstelling tot de meeste agenten die werden gefolterd gaf hij echter niets van belang prijs. Sorges geluk hield aan. Beide profiteurs van zijn werk, de Centrale en het ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn, waren zeer tevreden. Het laatste was vooral opgetogen over een rapport over de opstand in 1936 binnen het Japanse leger. Op zijn dringende verzoek liet het ministerie dit alleen met de bescheiden initialen 'RS' circuleren onder de nazitop, aangezien hij bleef vrezen voor een onderzoek van de Gestapo naar zijn politieke verleden.

Hij hielp Ott en Dirksen een telegram aan Berlijn op te stellen, waarin ze vroegen om informatie over vermeende Duits-Japanse onderhandelingen. Sorge probeerde voor de belangen van Moskou op te komen door het Duitse ambassadeteam duidelijk te maken dat zo'n bondgenootschap een vergissing zou zijn, geworteld in absurde geruchten dat Stalins ondergang aanstaande was. Hij publiceerde een artikel over het Japanse leger in het tijdschrift *Die Wehrmacht*. Zijn reputatie bij de ambassade in Tokio en bij Berlijn nam een hoge vlucht toen zijn voorspelling uitkwam dat de oorlog die Japan voerde in China lang zou duren. De grote hoeveelheid informatie over de stationering van Japanse troepen aan de Sovjetgrens die Ott door gaf aan Sorge was echter belangrijker. Sorge speelde deze direct door aan de GRU. Moskou uitte ook waardering voor gegevens over de industrie die Hotsumi Ozaki aanleverde tijdens maandelijkse besprekingen in een restaurant. De journalist was een invloedrijk man geworden in overheidskringen en dus goed geïnformeerd: hij werkte enige tijd zelfs als Chinadeskundige voor de Japanse premier. Hoewel hij die aanstelling verloor toen er in 1939 een machtswisseling kwam, verzekerde hij zich van een nieuwe baan als onderzoeker, gevestigd in Tokio, voor het Japanse Kwantung-leger in Mantsjoerije.

Herbert von Dirksen werd in 1938 met ziekteverlof naar huis gestuurd. Zijn opvolger als ambassadeur was niemand minder dan kolonel Ott. Sorge zette ineens zelf de conceptberichten voor Berlijn op papier, en stuurde tegelijkertijd zijn eigen boodschappen naar Moskou. Op zijn drieënveertigste verjaardag kreeg hij een gesigndeerde foto van de minister van Buitenlandse Zaken en nazi Joachim von Ribbentrop, als blijk van Berlijns waardering van zijn diensten. Geen enkele buitenlandse penetratie door een Britse diplomatieke post was vergelijkbaar met wat Sorge voor elkaar kreeg op Hitlers ambassade in Tokio. Toen een Russische generaal in 1938 overliep naar Tokio, kon de spion Moskou direct waarschuwen dat zijn codes gevaar liepen. Toen in mei 1939 de spanningen langs de Russisch-Japanse grens uitmondde in lokale botsingen, kon Sorge dankzij Ozaki Moskou overtuigend laten weten dat de Japanners niet van plan waren het 'Nomohan-incident' te laten escaleren tot een oorlog op grotere schaal. Wat deze en vele andere kwesties betreft blijven er twijfels bestaan over de vraag hoe er met dit materiaal werd omgegaan. Sorge zou de Sovjets uitvoerige informatie hebben verstrekt over de Japanse gevechtskracht, maar de lokale bevelhebber van het Rode Leger Georgi Zjoekov klaagde steen en been over het ontbreken van zulke gegevens. Het is waarschijnlijk dat Sorge zijn eigen bijdrage achteraf overdreef óf dat de GRU naliet zijn materiaal door te geven.

Hij probeerde zijn dekmantel te verstevigen door Sovjetdiplomaten publiekelijk te beschimpen als hij hen tegenkwam op internationale recepties, maar hij was getekend door de spanning die zijn ongelooflijke koorddansact hem bezorgde, en dit kwam tot uitdrukking in de consumptie van gigantische hoeveelheden alcohol. Als hij bij Hanako was, gaf hij zich over aan sombere, door drank versterkte monologen, vooral als ze smeekte om een kind: 'Ik ben een oude man. Ik ga binnenkort dood. Ik kan geen baby gebruiken! O, arme Hanako. Je moet studeren zodat je zonder Sorge kunt...' Op een avond had hij een motorongeluk, met zeer pijnlijke gevolgen: dagen in het ziekenhuis en het verlies van zijn gebit. Hij kon de rest van zijn leven alleen nog maar gemalen vlees eten.

Hij was wel zo verstandig om geen motor meer te rijden en kocht in plaats daarvan een autootje. Hij startte een eigenaardig cultureel scholingsplan voor Hanako en haalde haar over om *Gone With the*

Wind te lezen, dat hij zelf ‘schitterend’ vond. Een paar honderd bladzijden verder zei zij: ‘Ik vind kapitein Butler leuk.’ Sorge vroeg: ‘Vind je dat ik op Rhett Butler lijk?’ waarmee hij misschien een tipje van zijn zelfbeeld oplichtte. Maar Clausen schreef later over hem: ‘Hij is een echte communist (...) Hij zou zijn beste vriend nog te gronde kunnen richten omwille van het communisme.’ Hij kon ook een kameraad te gronde richten. De manier waarop de spion zijn radiotelegrafist behandelde, was bot, brutaal zelfs. En zijn levensstijl strookte steeds minder met het ideaal van een toegewijde dienaar van de Partij. Sorge had ervoor gezorgd dat hij misschien wel de best ingelichte geheim agent ter wereld was. Desalniettemin maakte zijn roekeloosheid uiteindelijk een deconfiture haast onvermijdelijk, ook al lag die in 1939 nog verrassend ver in de toekomst.

Het Kremlin zou bij het naderen van de oorlog dankzij de gigantische uitgaven van de Sovjet-Unie aan spionage, en zijn contact met communistische sympathisanten op hoge posten in diverse landen, de best geïnformeerde regeringszetel ter wereld moeten zijn. Maar diegenen in Moskou die de rapporten uit het veld ontvingen en verwerkten, waren zo bang dat ze de enige luisteraar die ertoe deed, de baas van het Kremlin Josef Stalin, tegen het zere been zouden schoppen dat ze vermoedelijk onwelgevallige informatie voor zich hielden. Zelfs als belangrijke informatie Moskou wel bereikte, werd deze zelden goed bestudeerd en nog veel minder benut door beleidsmakers. Christopher Andrew schreef: ‘Het vermogen van de Sovjet-Unie om de politieke en diplomatieke inlichtingen die zij verzamelde te begrijpen (...) kwam nooit zelfs maar in de buurt van haar vermogen om die inlichtingen te verzamelen.’ Stalin fungeerde als zijn eigen analist en boorde op zoek naar vermeende samenzweringen liever eindeloos spionageputten dan dat hij inlichtingen gebruikte om beleid te vormen. Sovjetinlichtingenofficieren vreesden, met reden, voor hun leven als zij Stalin vertelden wat hij niet wenste te horen. Hij leek alleen waarde te hechten aan rapporten die complotten tegen hemzelf of de staat, in binnen- of buitenland, aan het licht brachten. Als deze er niet waren, verzonnen de hoogste inlichtingenofficieren ze. Soms gebruikte Stalin de ontsloten boodschappen van zijn codebrekers, maar als gevolg van zijn eigen grilligheid begon hij bijna als een blinde aan het grootste conflict uit de geschiedenis.

Na München, en de bezegeling van de ondergang van Tsjecho-Slowakije, werd de baas van de Tsjechische inlichtingendienst František Moravec benaderd door drie rivaliserende partijen die dongen naar zijn diensten: admiraal Wilhelm Canaris namens de Duitsers, kolonel Louis Rivet namens de Fransen en majoor Harold Gibson, de MI6-man ter plaatse, namens de Britten. Moravec wantrouwde de Fransen en hij besloot zijn lot in handen te leggen van Groot-Brittannië. Hij deed in afwachting van de nazibezetting zijn uiterste best om de banden met lokale informanten te versterken voor hij zelf zijn vaderland verliet. Hij wist grote sommen vreemde valuta over te maken naar Londen. Hij hoopte zo een Tsjechische inlichtingendienst in ballingschap in stand te houden, al werd er van bijna geen van zijn agenten ooit nog iets vernomen. Paul Thummel van de Abwehr, Moravec' beste Duitse bron, ontmoette hem op 3 maart 1939 in Praag en vertelde dat de stad op de vijftiende zou worden bezet. Agent A-54 waarschuwde ook dat zijn hele staf door de Gestapo zou worden gearresteerd en niet op genade hoefde te rekenen. Moravec was verbaasd dat Thummel zich bereid verklaarde om de samenwerking voort te zetten. De enige voorwaarde was, zei de man van de Abwehr, dat de Tsjechen ervoor zouden zorgen dat alle informatie die zich over hem in hun archief bevond, werd vernietigd. Met die toezegging gingen de twee mannen uit elkaar. Thummel zei: 'Succes, kolonel. Dit is geen vaarwel maar *auf Wiedersehen*.' De Duitse officier nam twee adressen mee voor toekomstige correspondentie, een in Nederland en een in Zwitserland.

Op 13 maart reed Harold Gibson van MI6 – 'Gibby', zoals Moravec hem placht te noemen, een kleine, slanke man met een navenante snor – 's avonds met een auto de parkeergarage in van de Tsjechische inlichtingendienst in Praag. De auto werd volgeladen met honderden dossiers in canvas zakken, die vervolgens naar de Britse ambassade werden gebracht. De volgende middag landde een door Broadway gecharterd Nederlands passagiersvliegtuig op het vliegveld Ruzyně buiten Praag om passagiers voor Engeland op te halen: Moravec en tien van zijn officieren. Zijn keuze was niet op sentimenten gebaseerd, schreef hij later, want hij nam degenen mee die in Londen het waardevolst zouden zijn en degenen die te veel wisten om ze in handen van de Gestapo te laten vallen. Hij zag zich genoodzaakt om

zijn eigen vrouw en twee dochters achter te laten en hij vertelde hun zelfs niet waar hij heen zou gaan: hij zei dat hij voor een nachtje naar Moravië moest.

Als gevolg van een sneeuwstorm steeg het vliegtuig met moeite op, waardoor ze enige tijd genoodzaakt leken om te landen vóór de naderende Duitsers. Moravec had een aktetas met 200 000 Reichsmark en 100 000 gulden bij zich als startkapitaal voor toekomstige operaties van zijn kleine team. Toen het vliegtuig de bergen over vloog waar de grens van Tsjechoslowakije lag, sloeg de kolonel de handen voor zijn gezicht en begon hij zonder zich te schamen te snikken bij het vooruitzicht van zijn ballingschap. Na een korte stop in Amsterdam landde de groep veilig op Croydon. Toen de voormalige Tsjechische premier Edvard Beneš later in Londen aankwam, bracht Moravec hem een bezoek in zijn residentie in Putney om zijn diensten en die van zijn officieren aan te bieden, die zonder aarzelen werden aanvaard; zijn rol werd het jaar erop geformaliseerd, toen Beneš een regering in ballingschap had gevormd. De echtgenote en de kinderen van de kolonel liepen van Praag naar het veilige Polen, vanwaar zij zich bij hem voegden in Groot-Brittannië.

In juni 1939 ontving Moravec tot zijn vreugde een brief, doorgestuurd vanaf een geheim adres in Zürich, die aldus begon: 'Beste oom, volgens mij ben ik verliefd. Ik heb kennis gemaakt met een meisje.' Op hetzelfde vel stond een bericht in onzichtbare inkt, waarin een afspraak in Den Haag werd gemeld. Het was van agent A-54, de kolonel van de Abwehr, Paul Thummel. De Tsjechische officier die hem in augustus sprak, waarschuwde Thummel dat Moravec' geslonken organisatie niet genoeg geld had om hem net zo ruim te betalen als in het verleden, maar dit was voor de Duitser geen bezwaar: 'Er staan belangrijker zaken op het spel dan geld.' Hij vertelde de Tsjech dat de inval in Polen gepland stond voor 1 september en hij voorzag hem van nauwkeurige gegevens over de meest recente slagorde van de Wehrmacht. Hij overhandigde bovendien een lijst met Poolse verraders die voor de Duitsers werkten. Thummel leverde later, op 27 augustus, het gewijzigde tijdschema van de nazi's aan, waaronder een definitieve datum voor de invasie in Polen op 3 september 1939. Voor de bevolking van Tsjecho-Slowakije, Polen en nu ook van heel West-Europa was de tijd van de schermutselingen voorbij: de doodstrijd was begonnen.